

'Bij de vernieuwing des jaars' volgt de reflectie.

'Een onderzoek naar opvattingen over de maatschappelijke toestand in Nederland in de 'nieuwjaarsbeschouwingen' van landelijke en regionale dagbladen tussen 1880 en 1900'

Masterscriptie Geschiedenis en Actualiteit

Daan van Alphen – s4378091

Begeleider: Dr. A.M.G. Arnout

15-06-2020

Aantal woorden: 14.977

-Inhoud-

Inleiding		1
1880-1900	<i>Stemmingen</i> in en over Nederland ten tijde van het <i>fin de siècle</i>	10
1880	'Profetische weemoed'	18
1885	'Pessimisme'	25
1890	'Nerveuze nieuwsgierigheid'	31
1895	'Nobele zelfverloochening'	37
1900	'Eendracht en rechtvaardigheid'	43
Concluderend		49
Literatuur & bronnen		52

Het is maandag 1 januari 1900. Op de voorpagina van de ochtendeditie van het *Algemeen Handelsblad* wordt het nieuwe jaar ingeluid met een korte moralistische bespiegeling op de morele toestand van de Nederlandse samenleving. In het beeldspraakrijke stuk wordt de eeuwwisseling gekenschetst als de “donder der branding van de nieuwe zee, waarop de mensheid nu haar reis in 't onbekende voortzet.”¹ De verwijzing naar het getij van het woeste onbegrensde zeewater was kennelijk een toepasselijke manier om het *gevoel* van de komst van een kersvers millennium te omschrijven. De eerste dag van 1900 betekende volgens de auteur een nieuw begin, een moment waarop “edelmoedige droomers [...] een nieuwe maatschappij, een jonge gemeenschap, een Staat, die enkel door volkomen onzelfzuchtigen bestaan kan, zien oprijzen [...]”.² De redacteur stelt zich vervolgens op als zo'n 'dromer' en presenteert zijn idealistische wensen voor Nederland aan het lezerspubliek van het landelijke dagblad. Thema's als het 'heilige' huwelijk, het paternalistische huisgezin, de nationale gemeenschap, zelfzucht en individualiteit komen voorbij.

Het zijn interessante tot de verbeelding sprekende passages waaruit conventies en opvattingen over de Nederlandse maatschappij te destilleren zijn. Het *Algemeen Handelsblad* was slechts een van vele journalistieke dagbladen die op deze wijze een nieuwjaarseditie in omloop brachten. Net als in andere gerenommeerde kranten als *Het Nieuws van den Dag*, het *Rotterdamsch Nieuwsblad* en *De Maasbode* werd zowel uitgebreid teruggekeken op de afgelopen eeuw en het voorgaande jaar, als vooruitgeblikt op de toekomst. De krantenartikelen herbergen daarmee inherent reflecties op de actualiteit van de eigen tijd. Ze schetsen een contemporain tijdsbeeld van maatschappelijke conventies, attitudes en mentaliteiten uit een samenleving die tot op heden door academici vooral op basis van beschouwingen uit 'hogere' elitaire bronnen zijn onderzocht.

Hiermee wordt bedoeld op het feit dat onze kennis over het zogenoemde *fin de siècle* (ca. 1880-1914) in Nederland voornamelijk is gestoeld op opinies van cultuur -en maatschappijcritici uit eigentijdse literaire tijdschriften, romans, dichtbundels, politieke bewegingen en literatuur over de functies en betekenissen van kunst. De crisis van de liberaal-burgerlijke cultuur en de snel veranderde leefomstandigheden door diepgaande technologische en sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen, zorgden ervoor dat literatoren uit de maatschappelijke bovenlagen in grote mate kritisch gingen reflecteren op hun eigen

---

¹ Anoniem, 'Van dag tot dag. 1900.', *Algemeen Handelsblad* (1 januari 1900), 1.

² *Algemeen Handelsblad* (1 januari 1900), 1.

tijd, de gesteldheid van het land en de wereld. Zo zijn er talloze academische studies gepubliceerd over de wijze waarop schrijvers als Lodewijk van Deyssel, Frederik van Eeden en Louis Couperus de eigentijdse samenleving waardeerden en beleefden.³ Dit heeft echter geleid tot een dominant historiografisch paradigma ‘van bovenaf’.

Om deze constatering inzichtelijk te maken is het van belang een blik te werpen op de bestaande literatuur. De geschiedwetenschap houdt zich immers al een behoorlijke tijd – sinds de *cultural turn* in de jaren zeventig – bezig met vraagstukken over de cultuur, signatuur en belevingswereld van het *fin de siècle*. Het in 1979 gepubliceerde *Fin-de-Siècle Vienna* van historicus Carl Schorske was in internationale context baanbrekend.⁴ Hoewel zijn onderzoek naar de politiek-culturele betekenis van Wenen rond 1900 in een langere historiografische lijn kan worden geplaatst, was vooral zijn historisch-antropologische methode vernieuwend. De Amerikaan paste de intellectuele leef- en denkwereld van bekende Weners - zoals Sigmund Freud en Gustav Klimt - in binnen de eigentijdse historische context.⁵

Het in 1967 verschenen *Op het breukvlak van twee eeuwen* van historicus Jan Romein betekende een uitgangspunt van waaruit in Nederland en over de Nederlandse laatnegentiende-eeuwse cultuur een academische discussie ontstond.⁶ Romein betoogde dat de westerse cultuur aan het eind van de negentiende eeuw gekenmerkt werd door een crisis van het nationale zelfbewustzijn, als een punt van omslag, waarin traditionele machtsstructuren, normen en waarden onder druk kwamen te staan.⁷ Deze zogenoemde ‘breukvlakthese’ was zijns inziens ook van toepassing op Nederland, waarin vooral de liberaal-burgerlijke cultuur conflicteerde met een opbloeiende massacultuur. Een gevoel van maatschappelijk verval, onbehagen en decadentie manifesteerde zich aanvankelijk vooral binnen de maatschappelijke bovenlaag van de bourgeoisie. Via deze elite, deze toonbeelden van ‘burgerlijkheid’, vloeide het echter over naar de bredere maatschappij. Romein laat zien dat dit niet in de laatste plaats te danken was aan de autoriteit die toegekend werd aan de

---

³ Harry G.M. Prick, *Een vreemdeling op de wegen. Het leven van Lodewijk van Deyssel vanaf 1890* (Amsterdam, 2003); Jan Fontijn, *Tweespalt: Het leven van Frederik van Eeden tot 1901* (Amsterdam, 1990); Frédéric Bastet, *Louis Couperus. Een biografie* (1987).

⁴ Carl Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture* (1979).

⁵ Peter Burke, *Wat is cultuurgeschiedenis?* (2007), 149.

⁶ Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen: De westerse wereld rond 1900* (1967).

⁷ Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*, 56.

cultuur -en maatschappijkritische beschouwingen uit diezelfde elitaire politiek-filosofische, intellectuele en artistieke milieus.⁸

In de jaren negentig richtten diverse historici zich in tegenstelling tot Romein specifiek op de Nederlandse cultuur rond 1900. In 1991 verscheen een themanummer van het *BMGN – Low Countries Historical Review* waarin de breukvlakthese van Romein in verschillende bijdragen wordt bekritiseerd.⁹ Deze zou niet of slechts in beperkte mate toepasbaar zijn op de eigentijdse situatie in Nederland. Historici N.C.F. van Sas, Wessel Krul en Frank van Vree betogen in hun verhandelingen dat de Nederlandse samenleving rond de eeuwwisseling juist in het teken stond van een hang naar ‘synthese’, orde en gemeenschapszin.¹⁰

Dit betekende overigens niet dat er in Nederland geen sprake was van cultuurkritiek. Integendeel, het manifesteerde zich volgens Remieg Aerts op een andere wijze. In het artikel ‘Op zoek naar een Nederlands *fin de siècle*’ laat de historicus zien dat er vanuit het establishment van oud-liberale en burgerlijke kringen in de periode 1880-1890 reacties kwamen op vermeende beschavingsverwording, waarin de neergang van de liberale en grootstedelijke cultuur werd beklagd. Er was volgens Aerts een breed gedragen moeheid en onvrede over de eigentijdse maatschappij.¹¹ Maar rond 1900 ontstond er juist een omslag naar optimisme, omdat de modernisering van Nederland meer gelijk ging lopen met de rest van Europa. Hij pleit er daarom voor niet van een ‘breukvlak’ te spreken, maar van een ‘getijdenwisseling’, waarin cultuurkritiek voor kwam in reacties op de snelle modernisering.¹² Afnemend gemeenschapsgevoel, het verval van gedeelde normen en waarden, toenemend individualisme en egoïsme; het waren veel gehoorde klachten over de vlug veranderende samenleving.¹³

Aerts’ publicatie uit 1993 bevat daarnaast een belangrijke constatering over het problematische karakter van de Franse term ‘fin-de-siècle’. Letterlijk betekent het ‘einde van

---

⁸ Idem, 55-56.

⁹ *BMGN - Low Countries Historical Review* 106/4 (1991). [<https://www.bmgn.lchr.nl/348/volume/106/issue/4/>]

¹⁰ N.C.F. van Sas, ‘*Fin-de-siècle* als nieuw begin. Nationalisme in Nederland rond 1900’, *BMGN - Low Countries Historical Review*, 106/4 (1991) 610-624; W.E. Krul, ‘Nederland in het *fin-de-siècle*. De stijl van een beschaving’, *BMGN – Low Countries Historical Review* 106/4 (1991) 595-609; Frank van Vree, ‘De stad van het betere leven. Cultuur en samenleving in Nederland rond 1900’, *BMGN – Low Countries Historical Review* 106/4 (1991) 641-651.

¹¹ Remieg Aerts, ‘Op zoek naar een Nederlands *fin de siècle*’, *De Gids* 156/2 (1993) 91-101, alhier 96-97.

¹² Aerts, ‘Op zoek naar een Nederlands *fin de siècle*’, 100-101.

¹³ R.A.M. Aerts & W.E. Krul, ‘Van hoge beschaving naar brede cultuur, 1780-1940’, in: Pim den Boer (red.), *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam, 2001) 213-254, alhier 246.

de eeuw'. In de geschiedschrijving wordt het begrip gebruikt om de periode tussen circa 1880 en 1914 aan te duiden. Daarnaast, zo betoogt Aerts, wordt de term gebruikt om een 'cultuursituatie' te duiden die dikwijls wordt ontleend aan de "door culturele elites verwoorde beleving."¹⁴ Dit wil echter niet zeggen dat deze *beleving* representatief was voor andere groepen binnen de samenleving.

Rond 2000 verschenen enkele overzichtswerken over de Nederlandse cultuur anno 1900.¹⁵ In *De burgerlijke eeuw* stelt historicus Piet Blaas dat de cultuur van de late negentiende eeuw tot in de jaren 1990 vooral vanuit een mal van 'burgerlijkheid' is bekeken.¹⁶ De burgerlijke cultuur en *levensstijl* waren zijns inziens echter vooral van toepassing op de stedelijke en liberale maatschappelijke bovenlagen, en daarmee niet representatief voor de gehele samenleving.¹⁷ In de monografie *De gemaskerde eeuw* van Marita Mathijssen wordt de burgerij eveneens bestudeerd, maar wel op een vernieuwende wijze. De hoogleraar Nederlandse letterkunde maakte naast de bekende literaire bronnen gebruik van egodocumenten, contemporaine wetenschappelijke publicaties en tijdschriftartikelen om de mentaliteit van negentiende-eeuwse burgers te doorgronden.¹⁸

Naast egodocumenten bestaan er tal van alternatieve – niet elitaire – bronnen zoals kranten, volkse lied- en theaterteksten en populaire magazines. In de periode dat deze bronsoorten juist meer momentum kregen in historisch onderzoek, verdween het onderwerp *fin de siècle* van de academische agenda. De afgelopen twee decennia kenmerken zich daarentegen door een sterke thematische inperking enerzijds, en door een inhoudelijke verdieping en methodologische vernieuwing anderzijds. Hiermee doel ik op het feit dat er tegenwoordig veel studies verschijnen die specifiekere onderzoeksvragen behandelen, en die daarmee een aspect van bijvoorbeeld de laatnegentiende-eeuwse cultuur in Nederland diepgaand analyseren. Zo is er bijvoorbeeld meer aandacht gekomen voor de *beleving* van het

---

¹⁴ Aerts, 'Op zoek naar een Nederlands fin de siècle', 92.

¹⁵ Jan Bank & Maarten van Buuren, *1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur. (Dutch Culture in a European Perspective)* (2000); P.B.M. Blaas, *De burgerlijke eeuw: Over eeuwewenden, liberale burgerij en geschiedschrijving* (Hilversum, 2000); Frits Boterman & Piet de Rooy, *Op de grens van twee culturen: Nederland en Duitsland in het Fin de Siècle* (1999); M. Kemperink, *Het verloren paradijs. De literatuur en de cultuur van het Nederlandse 'fin de siècle'* (Amsterdam, 2001); N.C.F. van Sas, *De Metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (2004). Zie voor een kort historiografisch artikel over het *fin de siècle*: Wessel Krul, 'Het 'fin-de-siècle' als vertoning', *BMGN – Low Countries Historical Review* 117/4 (2002) 519-525.

¹⁶ Blaas, *De burgerlijke eeuw*, 101.

¹⁷ Idem, 101.

¹⁸ Marita Mathijssen, *De gemaskerde eeuw* (2002).

stadsleven, voor de geschiedenis van emoties, 'nationale identiteit' en leescultuur.¹⁹ Met de afgenomen belangstelling voor het *fin de siècle* als een op zichzelf staand onderwerp verdween tegelijkertijd het debat over het daaraan toegeschreven *levensgevoel*.

Emeritus hoogleraar kunst- en architectuurgeschiedenis Auke van der Woud, stelt in *De nieuwe mens* dat er tot op heden (te) weinig aandacht is geweest voor de 'psychologische conditie' van de bredere laatnegentiende-eeuwse samenleving.²⁰ Onze cultuurgeschiedenis ontbeert daarmee volgens de auteur het perspectief op de leef -en denkwijzen van de grootste groep Nederlanders tijdens het ontstaan van een nieuwe massacultuur.²¹

Kijkend naar de recente historiografie over Nederland tijdens het *fin de siècle*, benoemd Van der Woud een belangrijke lacune. Hoewel er tegenwoordig veel onderzoek wordt verricht naar historische mentaliteiten, gedachtewerelden en culturele praktijken van de 'gewone man', is het frappant dat juist dit uitermate 'zelfkritische' tijdsgewricht vanuit deze invalshoek nagenoeg onbelicht is gebleven. Het onderzoek naar reflecties op de eigentijdse Nederlandse maatschappij rond 1900 behoeft methodologische verbreding en duiding 'van onderop'.²²

Hoe *beleefde* en *waardeerde* de massa van het volk, de overgrote groep mensen die niet tot burgerlijke, intellectuele of artistieke kringen behoorde, de dynamiek van de snel moderniserende en globaliserende maatschappij ten tijde van het *fin de siècle*? Een eenvoudig antwoord op deze kwestie geven is onmogelijk. De vraag veronderstelt ingewikkeld, omvattend en uitgebreid onderzoek. In deze scriptie wil ik een bescheiden bijdrage leveren tot het antwoord.

Een manier om dit te bewerkstelligen, is het uitdiepen van een specifieke bron zoals de eerder genoemde 'nieuwjaarsbeschouwingen' uit Nederlandse landelijke en regionale dagbladen.²³ De omstreeks iedere jaarwisseling gepubliceerde rubrieken bevatten in essentie

---

¹⁹ zie bijvoorbeeld talloze artikelen over de geschiedenis en cultuur van de Lage Landen in de periode 1780-1940 in het wetenschappelijk tijdschrift *De Moderne Tijd.*; Inge Bertels e.a. (red.), *Tussen beleving en verbeelding. De stad in de negentiende-eeuwse literatuur* (2013); Anne Petterson, *Eigenwijs vaderland. Populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam* (Proefschrift Leiden, 2017); Boudien de Vries, *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920* (Nijmegen, 2011).

²⁰ Auke van der Woud, *De nieuwe mens: de culturele revolutie in Nederland rond 1900* (2015), 275.

²¹ Van der Woud, *De nieuwe mens*, 10.

²² Een baanbrekende studie in historisch onderzoek naar de geschiedenis van 'gewone mensen' was: E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class* (1963).

²³ Voor zover ik heb kunnen nagaan zijn 'nieuwjaarsbeschouwingen' niet eerder onderwerp van historisch onderzoek geweest, en ook niet als methode ingezet.

reflecties op de eigen tijd. Deze zijn niet alleen vervat in de gememoreerde feitelijke gebeurtenissen en ontwikkelingen van het besproken jaar, maar ook – en met name – in expliciete commentaren op de maatschappelijke en morele toestand van het land. Deze ‘zelfbewuste’ bespiegelingen worden bovendien vergezeld door onbewuste impliciete *waardeoordelen* en *percepties* die middels methoden als *close reading* en *thick description* kunnen worden blootgelegd.²⁴ In de specifiek ‘beschouwende’ inhoud en thematiek van de nieuwjaarsbeschouwing in kranten schuilt haar waarde als bron voor historisch onderzoek naar breed gedragen eigentijdse opvattingen.

Hierbij gaat het in essentie om de analyse van kranten als betekenisgevers en betekenisdragers van ‘de’ publieke opinie. De verschillende krantenmedia waren, zoals historici Marcel Broersma en Jan Hein Furnée in het artikel ‘De stad in het nieuws’ betogen, niet enkel statische representanten van het nieuws, maar ook vormgevers van een maatschappelijke werkelijkheid. Deze werkelijkheid kwam tot stand in een dynamische wisselwerking met de toe-eigening van de berichtgeving door lezers.²⁵ Schrijftuur uit journalistieke dagbladen werd dus niet zozeer vervaardigd ‘van onderop’ maar wel massaal geconsumeerd en gepercipieerd. Tussen 1880 en 1908 steeg de totale oplage van alle Nederlandse dagbladen van circa 190.000 tot 1.000.000. Op een totale bevolking van bijna 6 miljoen in 1908 is dit een aanzienlijke hoeveelheid.²⁶

De moderne nieuwskrant was met zijn grote lezerschare niet alleen een belangrijk opinievormend medium, maar tegelijkertijd een symptoom en representant van deze tijd. Het was een fenomeen dat de laatnegentiende-eeuwse totstandkoming van een nieuwe openbare (discussie)ruimte mede vormgaf.²⁷ Het werd een product voor de massa en maakte communicatie en berichtgeving buiten de grenzen van de lokale ruimte mogelijk. Anderzijds was het dagblad een commercieel artikel dat zich middels toon, vorm en inhoud moest verkopen. Het moest aanspreken en tegemoetkomen aan de wensen én opvattingen van de beoogde lezer. De pen van de journalist was dus vooral een representatie van ‘gangbare’ visies

---

²⁴ Clifford Geertz, ‘Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture’, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays* (1973) 3-30.

²⁵ Marcel Broersma & Jan Hein Furnée, ‘De stad in het nieuws. Nieuwsmedia en stedelijke transformatie in Nederland, 1800-1940’, *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 2/4 (2001) 3-8, 3.

²⁶ Huub Wijfjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (2004), 558.

²⁷ Asa Briggs & Peter Burke, *A Social History of the media: from Gutenberg to the Internet* (2009), 59.

op de werkelijkheid. Dit gegeven maakt van dagbladen een interessante en relevante bron om breed gedragen publieke visies uit het verleden te ontwaren.

De krant was zoals Broersma en Furnée stelden geen op zichzelf staand fenomeen. Het was een product van een nieuwsmiddeum binnen een specifieke journalistieke cultuur. In recent pershistorisch onderzoek wordt meer aandacht gevraagd voor de manier waarop, en onder invloed waarvan de vorm en inhoud van dagbladen en andere media tot stand kwamen. Daarnaast wordt de vraag gesteld hoe publieksgroepen hier betekenis of identiteit aan ontleenden.²⁸ Een belangrijke bron-kritische notie die bij het bestuderen van kranten uit de late negentiende eeuw in ogenschouw moet worden genomen is de sterke ideologische, politieke of religieuze richting-gebondenheid. Zo zag de bekende staatsman en hoofdredacteur van het antirevolutionaire *De Standaard*, Abraham Kuyper, de krant vooral als middel om “geestelijke leiding te geven aan de publieke geest en machtsvorming door geestelijke samenbinding”.²⁹ Net als de politiek was ook de journalistiek verzuild, en beide – waren bovendien - met elkaar verweven. De berichtgeving en de daarin besloten gelegen *opvattingen* en *waardeoordelen* moeten in deze context bekeken én vergeleken worden.

Maar niet alleen de inhoud en maatschappelijke betekenis maakt van dagbladen een geschikte bron voor onderzoek. In het afgelopen decennium zijn grote stappen gezet in de digitalisering van kranten.³⁰ Een vrij toegankelijke database als Delpher maakt het mogelijk een grote verscheidenheid aan kranten te onderwerpen aan systematisch en gericht brononderzoek.³¹ Het bestuderen van ervan was voorheen, met het gebruik van fysieke exemplaren op locatie, een arbeidsintensieve bezigheid.³² Met de door de digitalisering toegenomen beschikbaarheid, toegankelijkheid en doorzoekbaarheid is er een uitgebreid

---

²⁸ Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 5-6; Frank Harbers, ‘Journalistic overtures’, *Between Personal Experience and Detached Information. The Development of reporting and the reportage in Great Britain, The Netherlands and France, 1880-2005* (Proefschrift Leiden, 2014) 81-121; Marcel Broersma (ed.), *Form and Style in Journalism. European Newspapers and the Representation of News 1880-2005* (2007); Huub Wijfjes, ‘De som en de delen in journalistieke cultuur. Nationale en stedelijke journalistenkringen in Nederland, 1880-1930’, *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 4/2 (2001) 130-155; Huub Wijfjes & Frank Harbers (red.), *De Krant. Een cultuurgeschiedenis* (2019).

²⁹ Citaat van Abraham Kuyper in: Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 18.

³⁰ Marcel Broersma, ‘Nooit meer bladeren? Digitale krantenarchieven als bron’, *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 14/2 (2012) 29-55; Huub Wijfjes, ‘Digital Humanities and Media History. A Challenge for Historical Newspaper Research’, *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 20/1 (2017) 4-24; James Mussell, *The Nineteenth-Century Press in the Digital Age* (2012).

³¹ www.delpher.nl

³² Broersma, ‘Nooit meer bladeren?’, 32.

onderzoeksterrein ontsloten, waarmee academici en met name pershistorici voorlopig vooruit kunnen.

Middels de combinatie van 'de' nieuwjaarsbeschouwing als afgebakende, in potentie waardevolle bron, en de in Delpher beschikbare collectie krantentitels, is het mogelijk een gedegen studie op touw te zetten naar eigentijdse maatschappijbeelden en cultuurbeschouwingen aan het einde van de negentiende eeuw. Dit resulteert in de volgende onderzoeksvraag: Welke opvattingen over de maatschappelijke toestand in Nederland komen naar voren in de nieuwjaarsbeschouwingen van landelijke en regionale dagbladen tussen 1880 en 1900, en hoe zijn deze te verklaren in vergelijking met de eerder bestudeerde opvattingen uit 'hogere' elitaire bronnen?

Alvorens verder in te gaan op de selectie van bronnen en de onderzoeksopzet, is het van belang beknopt de gekozen periodisering toe te lichten. Uit de bestaande literatuur blijkt dat vooral de jaren 1880 in Nederland gekenmerkt werden door breed- gedragen én beschreven onvrede, onbehagen en moeheid over de contemporaine maatschappij.³³ In de jaren 1890 voltrok zich een omslag naar meer optimisme, saamhorigheid en trots; naar een vaderlandslievend en zelfs nationalistisch Nederland. Van een 'fin-de-siècle-stemming' was geen sprake meer rond 1900. Het is interessant en relevant de nieuwjaarsbeschouwingen vanuit deze periode van transitie te bekijken.

-Plan van aanpak-

De opzet van dit onderzoek is tweeledig.

Om de *taal* en inhoud van de nieuwjaarsbeschouwingen te kunnen duiden en in de context te kunnen plaatsen, is het wenselijk eerst een grondiger blik te werpen op de door historici bestudeerde 'elitair' bronnen. In het eerste deel wordt daarom aan de hand van de secundaire literatuur een blik geworpen op het *fin de siècle* als periode en 'cultuursituatie' in Nederland. Welke maatschappijbeelden en cultuurbeschouwingen komen eigenlijk naar voren in de bronnen van 'hogere' cultuur? Waarom, door wie en op welke wijze(n) werd de eigentijdse maatschappij kritisch beschouwd? Welke achterliggende oorzaken worden hiervoor aangemerkt in de bestaande literatuur? Dit zijn veel vragen die niet eenvoudig te beantwoorden zijn. Je zou er boeken mee kunnen vullen, maar op basis van de bestaande

---

³³ Aerts, 'Op zoek naar een Nederlands *fin de siècle*', 96-97.

literatuur is het mogelijk enkele grote lijnen te destilleren. Zie bieden een opstap en vergelijkend materiaal voor de casusgerichte bronanalyse.

Het tweede deel bestaat uit vijf *casestudies* van vijf jaarwisselingen: 1879-1880, 1884-1885, 1889-1890, 1894-1895 en 1899-1900. Van deze jaren zijn alle – in Delpher – beschikbare kranten tussen 31 december en 3 januari bekeken. De exemplaren met een nieuwjaarsbeschouwing zijn vervolgens verzameld, geanalyseerd en met elkaar vergeleken.³⁴ De vertaalslag daarvan vormen de afzonderlijke hoofdstukken.

Het aantal bestudeerde krantenartikelen per casus varieert tussen de 17 (1880) en 28 (1900). Ik heb ervoor gekozen alle beschikbare titels - van het *Algemeen Handelsblad* (A) tot en met de *Vlaardingsche Courant* – mee te nemen in het onderzoek. Hiervoor zijn twee belangrijke redenen. Ten eerste loopt het aantal verschillende - in Delpher aanwezige - krantentitels per bestudeerde jaarwisseling uiteen. Daarnaast bevat niet elke krant altijd een nieuwjaarsbeschouwing. Van de *Provinciale Drentsche en Asser Courant* bijvoorbeeld, is in elk van de bestudeerde jaren tussen 31 december en 3 januari een krant in Delpher aanwezig. Maar van 1894-1895 ontbreekt vervolgens de nieuwjaarsbeschouwing. Ten tweede is er veel onderscheid tussen de vorm, stijl en inhoud van de rubrieken. Het ene artikel is een gedicht of een nuchter overzicht van gebeurtenissen, terwijl het ander uit een expliciete maatschappijbeschouwing bestaat. Een vergelijking op basis van de dagbladen zelf is daardoor nagenoeg onmogelijk.

Door de verschillende jaarwisselingen als meetpunten in de tijd te bestuderen, is het wel mogelijk titels op basis van thematiek en *taal* te vergelijken. Welke belangrijke thema's worden in verschillende kranten besproken, en hoe variëren de daaraan toegeschreven *waardeoordelen* of *percepties*? Welke algemene uitspraken over 'de' maatschappij, 'de' moraal of 'de' cultuur worden gebezigd?

In de conclusie wordt tenslotte gepoogd te verklaren hoe de – uit verschillende jaarwisselingen gedestilleerde opvattingen en visies uit de nieuwjaarsbeschouwingen - zich verhouden tot elkaar én de 'hogere' elitaire bronnen.

---

³⁴ Voor een overzicht van alle nieuwjaarsbeschouwingen per jaarwisseling zie pagina 55.

1880-1900 – *Stemmingen in en over Nederland ten tijde van het fin de siècle*

“Aan het einde van de eeuw van de vooruitgang ontbrand de twijfel. Is het wel vooruitgang?”³⁵ Deze woorden vormen het begin van de laatste aflevering van de in 2015 uitgezonden geschiedenisserie van de VPRO over Nederland in de negentiende eeuw, *De IJzeren Eeuw*. Presentator en historicus Hans Goedkoop vertelt de kijker dat de late negentiende-eeuwer de vooruitgang om zich heen kon zien en ervaren. “De treinen, de trams, de machines.”³⁶ Nederland was in enkele decennia onherkenbaar veranderd, en dat proces was anno 1900 nog in volle gang. En toch, zo stelt Goedkoop, “[...] leek het leven er ook iets bij te verliezen. Eenvoud, rust, de menselijke maat.”³⁷ Gevoelens van ontheemding uit het oude bestaan en twijfels over de snel moderniserende en mechaniserende maatschappij vormden de andere zijde van de januskop van de late negentiende eeuw. De ijzeren eeuw, zo stelt Goedkoop, “kreeg iets weg van een ijzeren kooi.”³⁸

In de documentaire staat de levensloop en het oeuvre van de bekende Nederlandse arts, psychiater en schrijver Frederik van Eeden (1860-1932) centraal. Nadat hij in de jaren 1880 gebroken had met de Amsterdamse antiburgerlijke literaire Beweging van Tachtig, ontvluchtte hij de stad om in de natuur een utopisch socialistische commune (Walden) te stichten. De stad stond, zijns inziens, symbool voor de ontzielde samenleving.³⁹

Van Eedens maatschappijkritische en anti-materialistische houding stond echter niet op zichzelf. Aan het eind van de negentiende eeuw bestond er volgens Boterman & De Rooy een breder gedeelde opvatting dat de algemene vooruitgang van de samenleving gepaard ging met toenemende degeneratie. De stad speelde daarin volgens velen een kwalijke rol.⁴⁰ De stedelijke cultuur belichaamde enerzijds beschaving, moderniteit, orde; de toekomst. Enkele straten verder werden echter de keerzijden van de industrialisatie en de kapitalistische massasamenleving pijnlijk duidelijk. Rokende fabrieksschoorstenen, zwoegende arbeiders, stampende machines, onhygiënische leefomstandigheden, ziekte en armoede. Vergeleken met deze zware en ongezone leefomstandigheden leek het harde leven op platteland een

---

³⁵ VPRO-geschiedenisserie *De IJzeren Eeuw*, aflevering 13, ‘De IJzeren Kooi’ (2015).
[https://www.vpro.nl/speel~VPWON_1277326~de-ijzeren-kooi-de-ijzeren-eeuw~.html]

³⁶ Idem.

³⁷ Idem.

³⁸ Idem.

³⁹ Idem.

⁴⁰ Boterman & De Rooy, *Op de grens van twee culturen*, 21.

paradijs. In diverse reflecties, romans en sociaalwetenschappelijke onderzoeken werd de natuur en het 'buiten-stedelijke' verheerlijkt.⁴¹

De stad en de stedelijke cultuur waren twee van de vele thema's die aan het einde van de negentiende eeuw in literaire, politieke en andere opiniërende beschouwingen werden bekritiseerd. Er kwamen in allerlei toonaarden klachten op het *bestaande* voor.⁴² Tegelijkertijd was er sprake van optimisme en gemeenschapszin. Hoe valt dit met elkaar te rijmen? Tal van historici hebben getracht 'de geest' van de periode rond de eeuwwisseling te vatten. Van der Woud noemt de cultuurgeschiedenis van rond 1900 een "panopticum" van ambivalente en tegengestelde *stemmingen*.⁴³ Blaas heeft het over de "paradoxen van modernisering" die het einde van negentiende eeuw kenschetsen.⁴⁴ Aerts formuleert de volgende omschrijving:

"Inderdaad is er een verscheidenheid aan typering van de cultuur rond de eeuwwisseling ontstaan. Deze typering laten zich enigszins groeperen onder twee noemers: 'ambivalentie', de gelijktijdige aanwezigheid van tegengestelde gevoelens en strevingen; en 'synthese', het streven naar een hoger, verbindend ideaal."⁴⁵

Als we de twee noemers van Aerts zouden toepassen op 1880-1900, dan zouden we *grosso modo* de jaren tachtig kunnen omschrijven met 'ambivalentie', en de jaren negentig met 'synthese'. Laten we deze abstracte kwalificaties proberen concreter te maken door beide decennia achtereenvolgens onder de loep te nemen.

In de vroege jaren tachtig ontwikkelde zich binnen de traditionele maatschappelijke bovenlaag van de (oud)liberalen een crisisstemming.⁴⁶ Decennialang hadden zij de landelijke en lokale politiek gedomineerd en de ideale burgerlijke *levensstijl* uitgedragen. Ze vormden een kaste, een elite die vanzelfsprekend was. Deze onmiskenbare machtspositie begon echter barsten te vertonen. Door de industrialisatie, urbanisatie en de daarmee samenhangende sociaal-maatschappelijke veranderingen, ontstond er – met name – in de steden een nieuwe middenklasse en arbeidersklasse. Sigarenfabrieken, textielnijverheid, infrastructurele

---

⁴¹ Idem, 21.

⁴² Aerts, 'Op zoek naar een Nederlands *fin de siècle*, 97.

⁴³ Van der Woud, *De nieuwe wereld*, 274.

⁴⁴ Blaas, *De burgerlijke eeuw*, 107.

⁴⁵ Aerts, 'Op zoek naar een Nederlands *fin de siècle*, 92.

⁴⁶ Idem, 94.

projecten, stadsvertier, horeca en tal van andere bronnen van werk en inkomen werden gecreëerd. De stem van arbeiders en middenstanders werd gehoord en vertegenwoordigd door allerlei nieuwe vakverenigingen, organisaties en politieke partijen en bewegingen. De (oud)liberalen voelden hun gezag op- en controle over de samenleving in gevaar komen.

Het Nederlands liberalisme was over haar hoogtepunt heen. Confessionelen en socialisten kregen de overhand in de politiek en de arbeider emancipeerde. Dit zorgde volgens Te Velde voor een pessimistische en gedesorïenteerde *stemming*.⁴⁷ In de liberale tijdschriften *De Gids* en *De Tijdspiegel* werden tot omstreeks 1890 hevige discussies gevoerd over het verdwijnen van een standaard voor moreel 'zedelijk' gedrag.⁴⁸ Hierdoor ontstond de paradoxale situatie dat 'vrijzinnige' rechts-liberalen, algemene gedragsnormen wilden opleggen op basis van plichtsbesef en *karaktervorming*.⁴⁹ Toegenomen individualisme, klassentegenstellingen en de beginnende verzuiling hadden maatschappelijke desintegratie in de hand gewerkt. Aerts betoogt dat (oud)liberalen, en later ook socialisten en confessionelen op zoek gingen naar nieuwe gemeenschappelijke kaders.⁵⁰

Fundamentele kritiek op de toestand van de moderne maatschappij kwam dus aanvankelijk vanuit een betrekkelijk klein, maar toch invloedrijk deel van de samenleving. Naast de liberale conservatieve queeste tot behoud van de 'oude beschaving', vormde zich in de vroege jaren tachtig een literair collectief dat juist wilde breken met het verleden. De Beweging van Tachtig was volgens Krul het begin van het *fin de siècle* in de Nederlandse kunstwereld.⁵¹ Schrijvers als Hélène Swart, Herman Gorter en Lodewijk van Deyssel hadden zich georganiseerd om te breken met de conventies, tradities en opvattingen van de klassiek-burgerlijke moralistische kunst. De artistieke scène was conservatief, gericht op de middelmaat en kon zich niet meten met de internationale standaard.⁵² Men propageerde daarentegen *vernieuwing* in de vorm van individualisme, het uitdrukken van persoonlijke gevoelens en ideeën; *taal* was belangrijker dan de inhoud. Een zin van dichter Willem Kloos werd de lijfspreuk van de Beweging van Tachtig:

---

⁴⁷ Henk te Velde, 'In onzen verslaptentijd met weeke hoofden': Neurasthenie, fin de siècle en liberaal Nederland', *De Gids* 152/1 (1989) 14-23, alhier 18.

⁴⁸ Te Velde, 'In onzen verslaptentijd met weeke hoofden', 19.

⁴⁹ Aerts, 'Op zoek naar een Nederlands fin de siècle', 97.

⁵⁰ Idem, 98.

⁵¹ Krul, Nederland in het fin de siècle, 585.

⁵² Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 564.

“In het algemeen slechts kan men weten, dat kunst de aller-individueelste expressie van de aller-individueelste emotie moet zijn.”⁵³

De kritische houding en uitgangspunten van de Tachtigers waren echter niet echter niet alleen van toepassing op de kunstwereld, maar ook op de Nederlandse cultuur en de maatschappij in het algemeen. In 1885 werd *De Nieuwe Gids* als spreekbuis van de beweging en tegenhanger van het liberale *De Gids* opgericht. Beschouwingen op de maatschappij en de politiek kwamen veelvuldig voor.

Verschillende leden van de Beweging van Tachtig zijn bekend komen te staan als uitermate maatschappij- en cultuurkritisch.⁵⁴ Hoewel zij volgens Van Vree een minderheid vormden in de Nederlandse literaire wereld, waren hun maatschappelijk geëngageerde teksten invloedrijk.⁵⁵ Zo schreef Lodewijk van Deyssel felle polemieken over ongelijkheid en de onmaatschappelijke samenleving, waarin gemeenschappelijke morele kaders waren verdwenen. Zijns inziens kon een verhoging van het niveau van de Nederlandse literatuur en de nuttiging daarvan de zedelijke neergang tegengaan.⁵⁶ Ook de Amsterdamse dichter en essayist Albert Verwey zag verval, een gebrek aan geestdrift en belangstelling voor de schoonheid van kunst en het leven. Hij uitte kritiek op de fragmentatie in de politiek, het kerkelijk leven, maar ook op het ‘nieuwe’ socialisme.⁵⁷

Dit betekende overigens niet dat schrijvers als Van Deyssel en Verwey terug wilden naar het ‘oude’ liberaal-burgerlijke *bestaan*. Integendeel, zij en de Beweging van Tachtig opteerden artistieke vernieuwing en maatschappelijke toekomstgerichtheid. De (oud)liberalen en de Tachtigers deelden echter een worsteling met de vraag hoe Nederland een gemeenschap kon zijn in een tijd van ongekend snelle modernisering. Dit was echter vooral een praktische kwestie; een probleem dat *opgelost* moest worden. Het was geen cultuurpessimisme of denken in termen van ondergang of verval zoals dat in het werk van Louis Couperus naar voren kwam. De in Den Haag geboren schrijver moeten we volgens Krul wat dat betreft in Nederland als een uitzondering zien.⁵⁸ Hetzelfde geldt voor het verkoopsucces *Entartung* (1893) van de bekende Hongaarse cultuurcriticus Max Nordau. Zijn

---

⁵³ Citaat van Willem Kloos in: Krul, ‘Nederland in het *fin de siècle*’, 584.

⁵⁴ Bijvoorbeeld: Willem Kloos, Lodewijk van Deyssel, Albert Verwey.

⁵⁵ Van Vree, ‘De stad van het betere leven’, 642.

⁵⁶ Krul, ‘Nederland in het *fin de siècle*’, 589-590.

⁵⁷ Aerts, ‘Op zoek naar een Nederlands *fin de siècle*’, 98.

⁵⁸ Krul, ‘Nederland in het *fin de siècle*’, 589.

op tekst gestelde ideeën over de ‘ontaarde’ en gedegeneerde westerse samenleving kregen weinig bijval. Boterman & De Rooy noemen de receptie van zijn werk in Nederland “geïnteresseerd en afhoudend”.⁵⁹

Een instituut dat met haar maatschappijkritiek een grotere publieke reikwijdte had, was de Kerk. De meeste Nederlanders waren aan het eind van de negentiende eeuw lid van een kerkgenootschap of beleden een godsdienst.⁶⁰ Van der Woud stelt dat er vanuit de Kerk en de confessionele politiek weerstand bestond tegen de ontluikende moderne cultuur. Het christelijke normenkader was moeilijk verenigbaar met het individualisme, de materialistische mondaine stadscultuur; met ongelovigheid en de opkomst van allerlei mystieke en esoterische geloofsstromingen.⁶¹ Abraham Kuyper, voorman en oprichter van de Anti-Revolutionaire Partij, was een bekende en invloedrijke uitdrager van deze anti-modernistische sentimenten. Hij erkende de voordelen van de algemene vooruitgang, met name op materieel gebied. Maar met de modernisering verdween zijns inziens de “beschaafde menscheid”, de geordende maatschappij van weleer; het oude gezag.⁶²

In de jaren negentig voltrok zich een omslag. Hoewel de ‘ambivalentie’ uit het vorige decennium bleef bestaan, ontvouwde zich in de laatste jaren voor de eeuwwisseling een optimistischer *stemming*. Nederland leek zich beter te hebben aangepast aan de dynamiek van de moderne massamaatschappij. Meer mensen namen deel aan het openbare leven, lazen dagbladen, bezochten bibliotheken en theaters.⁶³ De toekomst werd met meer vertrouwen tegemoet gezien en het verleden kreeg praktisch gestalte in een heroverwogen ‘nationaal verhaal’. Dit gold ook voor veel maatschappijkritiek, die vooral op constructieve leest geschoeid was. Hoe valt dit te verklaren?

Zoals eerder besproken, bestond er in Nederland een debat over de brede maatschappij. Boterman & De Rooy laten in hun monografie zien, dat het centrale probleem niet zozeer op cultureel gebied lag, maar vooral op politiek terrein.⁶⁴ Welke kwesties moesten door de politiek worden opgelost? Kon de politiek dat, of lag het probleem misschien bij de

---

⁵⁹ Boterman & De Rooy, *Op de grens van twee culturen*, 24.

⁶⁰ Van der Woud, *De nieuwe wereld*, 289.

⁶¹ Idem, 289.

⁶² Boterman & De Rooy, *Op de grens van twee culturen*, 19.

⁶³ Van Vree, ‘De stad van het betere leven’, 644.

⁶⁴ Boterman & De Rooy, *Op de grens van twee culturen*, 38.

politiek zelf? De (partij)politieke en sociale fragmentatie had mensen vanaf de jaren tachtig een gevoel van controle over hun eigen leven ontnomen. De politiek, de kerken, het socialisme, maar ook de kunst en de kunstenaars moesten hun verantwoordelijkheden nemen om van Nederland een meer egalitaire, verbonden gemeenschap te maken en te *verheffen*.⁶⁵

Deze collectivistische gedachte rijmde in eerste instantie niet met de ideologische beginselen van expressieve vrijheid en individualisme van de Beweging van Tachtig. Volgens Krul bood de nieuwe kunststroming van het symbolisme een mogelijkheid om persoonlijke *gevoelens* om te vormen naar “algemeen menselijke gevoelens en waarheden”.⁶⁶ Bovendien had de *stijl* en het individualisme van de Tachtigers vanaf het begin van de jaren negentig haar momentum verloren.⁶⁷ Veel leden gingen hun eigen weg, zoals Van Eeden en Frank van der Goes, die zich tot het socialisme bekeerden. De Beweging van Tachtig bleef een beweging die zijn naam eer aan deed.

Was het verschil tussen de jaren 1880 en 1890 zo zwart-wit? Dat was niet het geval. Zoals eerder aangehaald, bestond er kritiek op de manier waarop de samenleving moest worden ingericht, met een sterke nadruk op de rol die de politiek daarin moest vervullen. Maar bij de conceptplannen -en ideeën voor ‘het ideale’ Nederland, hoorden ook nieuwe zedelijke normen en waarden. Deze waren gericht op *verheffing* en educatie van ‘het volk’. Van Vree omschrijft dit als ‘meliorisme’.⁶⁸ Dit is de overtuiging dat vooruitgang van de mensheid bewerkstelligd kan worden door zelf het heft in handen te nemen; door ijverig en toegewijd te *werken*.

Deze *inzet* voor verbetering van de gemeenschap en de samenleving was ook een centraal discussiepunt in het zogenoemde ‘Kroniek-debat’ dat plaatsvond in de zomer van 1896. Het een jaar eerder door journalist P.L. Tak opgerichte sociaal-cultureel en literair tijdschrift *De Kroniek*, stond bekend om haar maatschappelijk geëngageerde beschouwingen en de daaraan gelieerde mogelijkheden tot discussie. De polemiek, die vooral speelde tussen Tak en schrijver Alphons Diepenbrock, was gericht op de vraag welke kunst het best in dienst kon staan van de samenleving. Hierbij ging het om de keuze tussen mystiek-religieuze en esthetisch geaccentueerde kunst, of een meer socialistisch geïnspireerde vorm. Wat echter

---

⁶⁵ Aerts, ‘Op zoek naar een Nederlands *fin de siècle*’, 98.; Van der Woud, *De nieuwe wereld*, 295.

⁶⁶ Krul, ‘Nederland in het *fin de siècle*’, 585-586.

⁶⁷ Van Vree, ‘De stad van het betere leven’, 643.

⁶⁸ Idem, 644-645.

breed werd gedeeld, was de overtuiging dat kunst een bijdrage moest leveren aan de maatschappij.⁶⁹

Dit idee werd gesymboliseerd en gepraktiseerd door de zogenoemde 'gemeenschapskunst'. Deze stroming wordt dikwijls als de Beweging van Negentig aangeduid. Boegbeelden waren dichteres Henriette Roland Holst en architect en stedenbouwkundige H.P. Berlage. De essentie van hun werk kwam samen in het idee dat de samenleving verbeterd moest worden, en dat kunst daarvoor een belangrijk middel was.⁷⁰ Krul laat zien dat de naamgeving 'gemeenschapskunst' een succesvolle keus was omdat de verschillende politieke partijen en bewegingen er hun eigen invulling aan konden geven.⁷¹ Vóór de gemeenschap waren ze immers allemaal.

Dit brengt ons op een ander belangrijk fenomeen van de late negentiende eeuw, het nationalisme. Van Sas omschrijft het *fin de siècle* in Nederland als een periode waarin fel nationalisme ontstond. Loyaliteit aan de eigen zuil én de natie gingen daarbij goed samen.⁷² Het rijke verleden van de Gouden Eeuw, de schilderkunst van Rembrandt en tal van andere kunstenaars; ze werden gemythologiseerd en ingepast binnen een *verheffend* nationaal vertoog. Bovendien ontstonden er nieuwe symbolen van nationale trots, zoals het koninklijk huis en het bezit van koloniën.⁷³

De periode 1880-1900 is, zoals Aerts al aangaf, moeilijk te definiëren. Er bestond een veelheid aan tegengestelde reacties op de modernisering en het verdwijnen van de 'oude' liberaal-burgerlijke cultuur. Toch kan er een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen de jaren tachtig en de jaren negentig. Historicus Ernst Kossman plaatst in zijn monografie *De Lage Landen* de twee decennia kort naast elkaar. De jaren 1880 omschrijft hij als een tijd van polarisatie en individualisme. De jaren 1890 waren, zijns inziens, precies het tegenovergestelde en werden gekenmerkt door synthese en gemeenschapszin.⁷⁴ De scheidslijn van dit scherpe contrast lag vanzelfsprekend niet op 1 januari 1890. Het was een geleidelijke ontwikkeling, waarbij vooral de vroege jaren tachtig gekenschetst kunnen worden

---

⁶⁹ Idem, 646.

⁷⁰ Van der Woud, *De nieuwe wereld*, 297.

⁷¹ Krul, 'Nederland in het *fin de siècle*', 591-592.

⁷² Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 526.

⁷³ Idem, 565.

⁷⁴ E.H. Kossman, *De Lage Landen 1780-1980: Twee eeuwen Nederland en België* (Amsterdam/Brussel, 1986), 361-362.

door individualisering en fragmentatie op politiek, religieus, artistiek en tal van andere terreinen. In de loop van de jaren negentig kwam hier verandering in. De algemene *stemming* zoals die naar voren komt in de secundaire literatuur was op de rand van de twintigste eeuw optimistisch, nationalistisch en vooruitstrevend. Nu rijst de vraag hoe de 'nieuwjaarsbeschouwingen' uit de Nederlandse kranten zich hiertoe verhouden.

1880 - 'Profetische weemoed?'

Van de 24 in Delpher beschikbare Nederlandse kranten tussen 31 december 1879 en 3 januari 1880, bevatten vijftien exemplaren één of enkele artikelen of beschouwingen over de jaarwisseling. De titels lopen uiteen van het grote landelijke *Het Nieuws van den Dag* en het katholieke *De Tijd*, tot het kleine *De Graafschapbode*. Met koppen als 'afscheid', 'het uur vervliegt', 'oudejaarsavond en nieuwjaarsdag' en 'het is voorbij' worden de doorgaans uitgebreide stukken tekst op de voorpagina of het tweede blad aangekondigd. Ze variëren onderling sterk qua inhoud, stijl en omvang. Wat ze echter in grote lijnen gemeen hebben, is de relatief emotionele en moralistische toon die ze aanslaan. Dit valt vooral op in vergelijking met de normale nieuwsberichten. Deze zijn doorgaans prozaïsch, rationeel en meer feitelijk. De nieuwjaarsbeschouwingen waren klaarblijkelijk een aangelegenheid waarin deze gangbare 'droge' taal voor even terzijde geschoven kon worden.

Juist deze vaststelling geeft aan dat deze artikelen waardevol kunnen zijn als potentiële bron van waardeoordelen en in taal vervatte *belevingen* van de eigentijdse maatschappij. Dit komt niet in de minste plaats door de grote mate van zelfreflectie die in deze stukken besloten ligt. De nieuwjaarsbeschouwing was een scharnierpunt in de continue stroom aan dagelijkse berichtgeving tussen twee jaartallen. Het was een moment om een balans op te maken tussen het oude en het nieuwe; tussen het verleden en de toekomst. Bespiegelingen op hetgeen gebeurd was, werden geprojecteerd en ingelijfd binnen verwachtingen voor de toekomst. Elk dagblad pakte dit op verschillende wijzen aan, maar in grote lijnen hanteerde men een redelijk vergelijkbaar stramien qua opbouw.

De beschouwing begon meestal vanuit de actualiteit van 'oud en nieuw'. De vrijwel altijd anonieme auteur richtte zich daarin namens de krant tot de lezer met een nieuwjaarsgroet.⁷⁵ De *Vlaardingsche Courant* opende bijvoorbeeld met: "Aan onze Lezers! Gelijk alle jaren treden wij met een hartelijken heilgroet bij den aanvang van dit nieuwe weder uwe woning binnen."⁷⁶ Deze persoonlijke insteek zette de toon voor de rest van het stuk. Vervolgens werd in enkele zinsneden het *gevoel* bij het afgelopen jaar beschreven:

---

⁷⁵ Artikelen werden meestal niet ondertekend, en soms voorzien van een pseudoniem of merkteken. Zie: Wijffjes, *Journalistiek in Nederland*, 44

⁷⁶ Anoniem, 'Aan onze Lezers!', *Vlaardingsche Courant* (1 januari 1880), 1.

“Doch onder den nog verschen indruk van zwaren ramp en doorgestaan leed, is onze stemming droevig, en zijn wij nedergedrukt. Het oude jaar toch heeft zoo vele verwachtingen teleurgesteld [...]”⁷⁷

Na de inleiding ging men over op de gebeurtenissen en (maatschappelijke) kwesties van 1879 in (inter)nationale en lokale context. Aan het slot van de beschouwing werd een korte blik geworpen op de verwachtingen en wensen voor de toekomst en het nieuwe jaar.

Wat was 1879 voor een jaar volgens de eigentijdse Nederlandse dagbladen? De terneergeslagen stemming uit de zojuist geciteerde beschouwing van de *Vlaardingsche Courant* stond niet op zichzelf. In het algemeen wordt er behoorlijk negatief gesproken over het afgelopen jaar. Vooral economische en financiële malaise wordt beklagd evenals de crisis van de monarchie en de onder druk staande Europese vrede. Er wordt echter met bescheiden hoop vooruitgekeken. Afgezien van enkele religieuze dagbladen is er weinig sprake van een duurzaam somber toekomstperspectief.

Het Twentse blad *Tubantia* vangt haar beschouwing aan met een weemoedig afscheid van het afgelopen jaar:

“Wanneer een goed vriend, een oud bekende op 't punt staat ons te verlaten; wanneer zulk een, met wien wij lief en leed gedeeld, met wien wij droeve en blijde dagen doorleefd hebben, zich gereed maakt om voorgoed van ons heen te gaan, - dan maakt zich een weemoedig gevoel van ons meester, en kunnen wij geen weerstand bieden aan de gewaarwordingen van ernst en beklemdheid, waarmee het afscheidnemen noodzakelijk gepaard gaat.”⁷⁸

Deze melancholieke toon wordt voortgezet in het vervolg van het artikel. Men was opgetogen over het feit dat er in Nederland orde en vrede was, dat er geen tot weinig epidemieën voorgevallen waren en dat de oogst veel had opgeleverd. Terwijl in de rest van Nederland de industrie en nijverheid in zwaar weer verkeert, zo stelt men opgetogen, is de lucht in Enschede “van den vroegen morgen tot laat in den avond [...] vervuld van den rook en den damp, het gedreun en het gestamp der werkende fabrieken, waar nog steeds de arbeider een eerlijk stuk

---

⁷⁷ *Vlaardingsche Courant* (1 januari 1880), 1.

⁷⁸ Anoniem, 'Afscheid', *Tubantia* (31 december 1879), 1.

brood verdienen kan”.⁷⁹ Op die manier, zo wordt in het artikel duidelijk gemaakt, is men positief gestemd over het afgelopen jaar, over de ‘goede vriend’ die is heengegaan.

Wat echter opvalt in het artikel in *Tubantia* en in vele andere dagbladen, is de sterke nadruk die gelegd wordt op *ontwikkeling* in de meest brede zin van het woord. Hiermee wordt bedoeld op de aanwezigheid van een immanent vooruitgangdenken. Aerts & Krul lieten eerder zien dat het begrip ‘vooruitgang’ door negentiende-eeuwse auteurs dikwijls gelijk werd gesteld aan de term ‘beschaving’. Ook wanneer men sprak over ‘geschiedenis’, werd een lineaire progressie van het menselijk bestaan geïmpliceerd.⁸⁰

In de dagbladen komt dit vooruitgangdenken naar voren in het idee dat de maatschappij en het welzijn van de bevolking op elk terrein bevorderd zou moeten worden middels lichamelijke en geestelijke *arbeid*. De werkman wordt op het schild gehesen. De *Hoornsche Courant* van 31 december 1879 sluit haar beschouwing af met “Het uur vervliegt! Laten we daarom arbeiden”.⁸¹ *Het Nieuws van den Dag* van 1 januari 1880 propageert “versterking van [...] geestelijke en zedelijke kracht [...]”.⁸² Meestal wordt deze boodschap vergezeld door en gelijkgesteld aan de wil van God, “die het best weet, wat ons, kortzichtige mensen, dienstig is”.⁸³

Dit wil echter niet zeggen dat deze moralistische oproepen tot *arbeid* volgens de auteurs ook werden gepraktiseerd. Integendeel, men uitte juist kritiek op degenen die dit adagium verkwanselden. In de *Hoornsche Courant* worden mensen die zich niet *ontwikkelden*, die niet meegingen in de uitdagingen en ‘strijd’ van de tijd gemotiveerd om dit wel te doen:

“Naar uw eng fantastisch Hemelpoortje
Strumpelt gij op ’t afgebakend pad;
En uw reisweg schijnt u woord voor woordje
Uitgeschreven op een heilig blad.

Op des Geestes breede, diepe stroomen
Drijven, zwerven, zoeken, lijden wij;
Nachten dalen, hooge waatren komen...

---

⁷⁹ *Tubantia* (31 december 1879), 2.

⁸⁰ R.A.M. Aerts & W.E. Krul, ‘Van hoge beschaving naar brede cultuur, 1780-1940’, 220.

⁸¹ Anoniem, ‘Het uur vervliegt’, *Hoornsche Courant* (31 december 1879), 2.

⁸² Anoniem, ‘Oudejaarsavond en Nieuwejaarsdag’, *Het Nieuws van den Dag* (1 januari 1880), 1.

⁸³ Anoniem, ‘Nieuwjaar’, *Tilburgsche Courant* (1 januari 1880), 1.

En – we zijn zoo rustig niet als gij.

Toch vooruit steeds streven wij en staren

Als Columbus, 't hoofd omhoog gericht,

Reizen we op de wentelende baren,

In 't geloof dat ginds een wereld ligt.”⁸⁴

Deze ‘wereld van ginds’ was – net als uit eerder bestudeerde literaire bronnen bleek – ongewis. Dit betekende overigens niet dat er over deze onzekerheid over de toekomst met angst geschreven werd. De toekomst moest ‘als Columbus’ met goede moed en vlijtig tegemoet getreden worden. Over de actuele internationale geopolitieke en financiële situatie is men echter duidelijk bezorgder. Diverse – en met name de grote landelijke – kranten besteedden een aanzienlijke hoeveelheid tekst aan de opsomming en interpretatie van gebeurtenissen uit het buitenland.⁸⁵ Het waren echter vooral de lokale en regionale tegenhangers die zich middels de *taal* distantieerden van de turbulente somtijds gevaarlijk ogende wereld van buiten de landsgrens, de provinciegrens of stadsgrens. Men was bevreesd over de mogelijkheid dat buitenlandse problemen over zouden komen waaien. Zo stelde het *Nieuwsblad van de Hoeksche Waard* dat de algemene toestand van Nederland en het Nederlandse volk vergeleken met andere landen en volken al bij al niet slecht is.⁸⁶

Kijkend naar de secundaire literatuur, zijn voor deze angst ten aanzien van het buitenland enkele verklaringen te noemen. Zo laat Krul zien, dat de Frans-Duitse Oorlog van 1870-1871 een lange problematische politieke, sociale en demografische nasleep had in de twee Europese grootmachten. Frankrijk had te maken met een stagnerende bevolkingsgroei, en in Duitsland was er een grote breuk ontstaan tussen de politiek en de samenleving. De Nederlandse geopolitieke positie werd hierdoor eerder gesterkt, dan verslechterd. Daarnaast werd Nederland vergeleken met de omringende landen minder hard getroffen door de Grote

---

⁸⁴ *Hoornsche Courant* (31 december 1879), 2.

⁸⁵ Internationaal nieuws kreeg echter in algemene zin steeds minder ruimte in de krant. Uit onderzoek in verschillende dagbladen blijkt dat buitenlands nieuws in 1860 gemiddeld 52 procent van de redactionele ruimte innam. In 1898 was dit nog maar 20 procent. Zie: Wijffjes, *Journalistiek in Nederland*, 47.

⁸⁶ Anoniem, ‘Vanwaar? Waarheen?’, *Nieuwsblad, gewijd aan de belangen van de Hoeksche Waard, IJselmonde, Kralingen & Vlaardingen* (1 januari 1880), 1.

Depressie van 1873-1896.⁸⁷ Dat er met bezorgdheid naar het buitenland werd gekeken, was dus niet verwonderlijk.

Er waren blijkens diverse nieuwjaarsbeschouwingen echter genoeg binnenlandse problemen, niet alleen in materiële maar vooral in morele zin. De moraliteit in de politiek en het kerkelijk bestaan was volgens *Het Nieuws van den Dag* ver te zoeken:

“Wat is de politiek? Zeer dikwijls een armzalig gehaspel van eigenwaan, eigenliefde, eerzucht en... vaderlandsliefde. [...] Wat is het kerkelijk leven? Een dito gehaspel, alleen onderscheiden van de politieke knutselarij door een hooger graad van warmte en een ruimer terrein voor zelfbedrog en sluwheid. [...]”⁸⁸

De krant opteert de lezers toch vooral, en zeker met oud en nieuw, meer eensgezind te zijn, meer één gemeenschap en met het huisgezin de toekomst gezamenlijk tegemoet te treden met de kracht van God. En ook hier, wanneer je tussen de regels doorleest, ontwaar je de opinie dat het ‘wij’ Nederlanders, wij ‘gewone’ hardwerkende mensen, wij lezers van de krant, het ‘onze’ moeten beschermen tegen het grote abstracte gevaar van buiten. Er is een houding van ‘met ons gaat het naar omstandigheden goed en laten we dat vooral zo houden’. Men zet zich in de nieuwjaarsbeschouwingen af tegen het ‘grote’, of dit nu het buitenland, de Nederlandse staat, de politiek of het grootkapitaal is. Deze hang naar eenheid, geborgenheid en eensgezindheid is een sentiment dat in bijna alle vijftien beschouwingen terugkomt.

In veel dagbladen, en met name in die van religieuze signatuur, worden duidelijke richtlijnen gegeven en voorbeelden aangereikt om dit te bewerkstelligen. Een verbindend element vormt daarin het ideaal van het huisgezin:

“Vrede in het huisgezin. Die vrede is ook verstoord in onze dagen. En toch is hij zoo hoog noodig, ter bevordering van orde en rust, welvaart en voorspoed. Uitsluitende bevordering der stoffelijke belangen, het najagen van zingenot en de daaruit volgende uithuizigheid, ziedaar de stoffelijke kwalen.”⁸⁹

---

⁸⁷ Krul, ‘Nederland in het *fin de siècle*’, 581-582.

⁸⁸ *Het Nieuws van den Dag* (1 januari 1880), 1.

⁸⁹ Anoniem, ‘Niet-Officieel gedeelte, *De Grondwet* (1 januari 1880), 1.

Het regionale Roosendaalse dagblad *De Grondwet* wijdt de maatschappelijke problemen aan het feit dat het normenkader van het 'heilige' huisgezin als baken van de samenleving niet wordt nageleefd. Hoogmoed, individualiteit, het rationalisme van de wetenschap en ongelovigheid worden als schadelijke oorzaken uit de dagelijkse praktijk aangemerkt. Daarentegen is er volgens de krant behoefte aan "liefde en eensgezindheid" binnen de eigen kring en voor God. Ook het niet-religieuze grootstedelijke *Het Nieuws van den Dag* pleit ervoor om het gemeenschapsgevoel te bevorderen, zij het op minder moralistische toon. "Allen, die dit niet erkent en gevoelt en waardeert", zo luidt de enigszins ironische mededeling, "gaat heden naar huis en leest geen krant, ten minste niet *Het Nieuws van den Dag*".⁹⁰

Een ander vaak terugkerend element van (nationale) cohesie is het koninklijk huis. In nagenoeg alle beschouwingen wordt het 'Vorstenhuis' belicht. Niet alleen het overlijden van Prins Hendrik in januari van 1879 wordt gememoreerd, er wordt vooral met trots gesproken over de koninklijke familie als symbool en toonbeeld van het Nederlands 'zijn'. Net als het ideaal van het huisgezin wordt de monarchie gekoesterd als een baken van vastigheid in een snel veranderende wereld. In de *Tilburgsche Courant* wordt zelfs gevreesd dat Nederland in vreemde handen zou kunnen vallen indien er na het overlijden van Prins Hendrik geen rechtmatige opvolger zou komen.⁹¹ In een pessimistische beschouwing op 1879 van het katholieke *De Tijd* wordt deze opvolgingscrisis binnen het koningshuis een van de hoofdredenen voor het 'ellendige' jaar genoemd.⁹²

Tegen de achtergrond van deze problematiek is het niet verrassend dat in veel dagbladen wordt gepleit voor een versterking van het gemeenschapsgevoel. *De Graafschapbode* opteert voor meer samenhang en samenwerking om het komende jaar tot een succes te maken:

"Laten wij daarom in het nieuwe jaar alle plichten volbrengen die op ons rusten, als goede burgers van den staat; laten wij samenwerken, om nevens ons eigen heil, dat van onze streek en ons land te bevorderen; slechts door samenwerking wordt het groote verkregen, gedachtig aan de oude spreuk: "Eendracht maakt macht"."⁹³

---

⁹⁰ *Het Nieuws van den Dag* (1 januari 1880), 1.

⁹¹ *Tilburgsche Courant* (1 januari 1880), 1.

⁹² Anoniem, 'Nieuwjaar', *De Tijd* (1 januari 1880), 1.

⁹³ Anoniem 'Fok en Brok, 1880', *De Graafschap-bode* (3 januari 1880), 1.

Kijkend met de analytische blik van nu op de jaren die na 1880 in het verschiet lagen, zou van deze 'eendracht' voorlopig geen sprake zijn. Dat is tenminste de conclusie die we op basis van de bestaande secundaire literatuur kunnen trekken. Het is de vraag welke *stemmingen*, percepties en opvattingen in de nieuwjaarsbeschouwingen van 1885 naar voren komen. Wat we echter kunnen opmaken uit de dagbladbronnen van 1880, is dat de toestand van Nederland vergeleken met de omstandigheden in het nabije buitenland als 'niet slecht' wordt ervaren. Er waren binnenlandse problemen, er wordt geklaagd over individualisme en een gebrek aan gemeenschapsgevoel, maar er was geen sprake een algemeen *gevoel* van neerslachtigheid. Toch klinkt er in de behoedzame *taal* over de problemen in het buitenland, in de politiek, in het huisgezin en elders, een weemoedige hang naar vastigheden uit vroeger tijden. Was er sprake van profetische weemoed?

1885 - 'Pessimisme'

1880 begon in de nationale en regionale dagbladen met hoopvolle boodschappen over de toekomst. Vijf jaar later is hier nog weinig sprake van. Malaise, onbehagen, maatschappijkritiek in velerlei toonaarden en weemoed naar een 'goede oude tijd' zetten de toon in de beschouwingen van 1884-1885. In tegenstelling tot 1880 zijn nagenoeg alle nieuwjaarsbeschouwingen van 1885 doorspekt met negativiteit. De 'algemene' toestand van Nederland wordt bekritiseerd op moreel, politiek, economisch en religieus gebied. Als er al gesproken kan worden over een 'fin-de-siècle-stemming', dan zouden de nieuwjaarsbespiegelingen van 1885 daaraan kunnen appelleren. Het stuk in *Het Nieuws van den Dag* van 1 januari is daarvan een goed voorbeeld:

"1884 is in vele, zeer vele opzichten voor duizenden een jaar van ramp en ellende geweest. Overal malaise, een toestand, die door het vreemde woord zoo juist wordt weergegeven [...] Zelfs zij, die oogenschijnlijk niets met de groote beweging van handel en nijverheid te maken hebben, ondervinden haar invloed. Tot in de ateliers van de kunstenaars en de boekvertrekken van geleerden en letterkundigen weet men er van mee te praten, ja tot de vreedzame straatwandelaar toe wordt ontstemd door de sombere gezichten om zich heen. Er heerscht een naargeestigheid in de lucht, die alles en allen even naargeestig stemt."⁹⁴

Dit is slechts het begin van een paginalang artikel in de qua oplage grootste krant Nederland.⁹⁵ Niet alleen materiële malheur wordt naar voren gebracht, maar vooral een negatieve stemming, een 'naargeestig' gevoel dat de hele maatschappij doordrenkt. Niet alleen economische stilstand, werkloosheid of politieke onrust zijn hier de oorzaak van. Wat duidelijk wordt uit de beschouwing is een fundamenteel gebrek aan toekomstperspectief. Er is weinig vertrouwen in een snelle verbetering van de actuele situatie. Men noemt dit letterlijk 'pessimisme'. Hoop heeft plaatsgemaakt voor wanhoop. *Het Nieuws van den Dag* opteert haar lezers *moed* te tonen op basis van onderling vertrouwen binnen de eigen persoonlijke kring. Dit is immers een van de weinige plekken waar dat nog mogelijk is.

---

⁹⁴ Anoniem, '1884-1885', *Het Nieuws van den Dag* (1 januari 1885), 1.

⁹⁵ Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 27.

Een van de terugkerende thema's in de christelijke dagbladen is de crisis van de Katholieke en Protestantse Kerk.⁹⁶ In de *Nieuwe Tilburgsche Courant* wordt geklaagd over de onverschillige omgang met het geloof. Volgens de katholieke krant is de doorgeslagen losbandigheid binnen de maatschappij oorzaak van de te neergeslagen stemming in het land. Vooral een nieuwe wet die echtscheiding mogelijk maakt is daar een toonbeeld van. Deze wet zou voor de vrouw en de kinderen nadelig zijn, en bovendien het 'huiselijk leven' verwoesten. Volgens de krant is dit een "bron van verderf [...] voor de openbare zedelijkheid en voor de Staten een beginsel van verval."⁹⁷ Deze toon wordt ook in het katholieke *De Grondwet* gebezigd. Men heeft het over de "heidense invloed op de maatschappij" die veel ellende veroorzaakt.⁹⁸ De redacteur schuwt de confrontatie met de industrialisering en het kapitalisme allerminst:

"En heeft men in onze eeuw, in ons land niet gezegd: 'De schoorsteen der fabrieken zijn de kerktorens der negentiende eeuw?' Alsof voor de Kerk, die de menschen gelijk maakt als kinderen Gods, de fabriek komen moest, die den mensch gelijk maakt aan de machine en beiden gelijkelij exploitteert!"⁹⁹

Vervolgens uit de auteur kritiek op de toename van de ongelijkheid. Waar er aan de ene kant grote rijkdom heerst, bevindt men zich aan de andere kant in grote armoede. *De Grondwet* noemt Nederland een "maatschappij van wolven", ofwel van 'geldwolven'.¹⁰⁰ Als antwoord op het groeiende arsenaal aan politieke en maatschappelijke bewegingen die de traditionele instituties omver wilden werpen, riep de krant haar lezers op zich te verenigen tegen deze trend. Mensen moesten beschermd worden tegen communisten, nihilisten, en vooral tegen sociaaldemocraten.¹⁰¹

De aanhangers en vooral de voormannen van deze bewegingen en aanjagers van de sociale kwestie worden dikwijls betiteld als 'volksmengers'.¹⁰² Ze zaaien verdeeldheid tussen het volk en de staat, tussen bevolkingsgroepen onderling. Mensen worden opgeroepen zich

---

⁹⁶ Anoniem, 'Nieuwjaar', *Nieuwe Tilburgsche Courant* (1 januari 1885), 1.; Anoniem, 'Nieuwjaar', *De Tijd* (1 januari 1885), 1.; Anoniem, 'Voor of tegen', *De Standaard* (1 januari 1885), 1.; Anoniem, 'Heil en zegen!', *De Grondwet* (1 januari 1885), 1.; Anoniem, 'Nieuwjaar', *Tilburgsche Courant* (1 januari 1885), 1.

⁹⁷ *Nieuwe Tilburgsche Courant* (1 januari 1885), 1.

⁹⁸ *De Grondwet* (1 januari 1885), 1.

⁹⁹ Idem, 1.

¹⁰⁰ Idem, 1.

¹⁰¹ Idem, 1.

¹⁰² De 'sociale kwestie' werd ook wel het 'arbeidersvraagstuk' genoemd. Centraal stond de vraag of, en zo ja wat er met de slechte werk-, leef- en financiële omstandigheden van arbeiders moest worden gedaan.

te verzetten tegen de bestaande orde. De *Vlaardingsche Courant* noemt het “veelal dwaze thèoriën” waarmee de sociaaldemocraten proberen de lagere sociale groepen “het hoofd op hol te brengen”.¹⁰³ Dit wordt gezien als een wandaad omdat, zo stelt het dagblad, de toestand van de lagere klassen sinds de komst van het Christendom en het humanisme verbeterd is. De *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (1784) was volgens de auteur niet voor niets in het leven geroepen.¹⁰⁴ Deze landelijke instelling had als doel het volk, de ‘gewone mensen’, door educatie te verheffen tot vlijtige, nette burgers.¹⁰⁵

Het *Nieuwsblad van de Hoeksche Waard* wijdt deze uitstap, deze toevlucht naar “de socialistische en anarchistische drijvers” aan de erbarmelijke toestand van de Nederlandse economie.¹⁰⁶ Tegenvallende oogsten in de landbouw, problemen binnen de visserij, de industrie en nijverheid die gebukt gaan onder tegenvallende cijfers. De krant acht het begrijpelijk dat vooral de arbeidsklasse daardoor gevoelig werd voor de verhalen en ideeën van dwarse en rebelse denkers.¹⁰⁷ De *Vlaardingsche Courant* noemt het echter positief dat inmiddels de Liberale Unie¹⁰⁸ is opgericht, die een stevig tegengeluid zal kunnen bieden aan alles wat antiliberaal zou zijn.¹⁰⁹

De confessionele dagbladen *De Tijd* en *De Standaard* stellen zich een Nederland voor, waarin Christus en het geloof het land opnieuw zouden verenigen. Waarin een “gezond volksleven” samen kon gaan met een “stil en innig aanhangen van Christus en God”.¹¹⁰ Een maatschappij waarin de lotsverbondenheid tussen burgers als vanzelfsprekend was. Geen materialisme of hang naar individuele verrijking, maar het gemeenschapsleven moest centraal staan. In *De Standaard* wordt betoogt dat Nederland en Europa daarentegen onderweg zijn naar een “zedelijk bankroet”.¹¹¹ Wijfjes toonde echter eerder aan deze droefgeestige taal in het protestantse dagblad, dikwijls een weloverwogen strategie was om de stemming van het lezerspubliek te vatten én te beïnvloeden.¹¹² Dit was in *De Tijd* wellicht ook het geval, waarin

---

¹⁰³ Anoniem, ‘Nieuwjaarsoverdenking’, *Vlaardingsche Courant* (1 januari 1885), 1.

¹⁰⁴ *Vlaardingsche Courant* (1 januari 1885), 1.

¹⁰⁵ De Vries, *Een stad vol lezers*, 201.

¹⁰⁶ Anoniem, ‘Den Lezer Heil!’, *Nieuwsblad, gewijd aan de belangen van de Hoeksche Waard, IJselmonde, Kralingen & Vlaardingen* (1 januari 1885), 1.

¹⁰⁷ *Nieuwsblad, gewijd aan de belangen van de Hoeksche Waard, IJselmonde, Kralingen & Vlaardingen* (1 januari 1885), 1.

¹⁰⁸ De Liberale Unie was op 4 maart 1885 opgericht als een gematigd progressieve liberale partij.

¹⁰⁹ *Vlaardingsche Courant* (1 januari 1885), 1.

¹¹⁰ *De Standaard* (1 januari 1885), 1.

¹¹¹ *Idem*, 1.

¹¹² Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 37.

1884 een “triomf van de dwaling” wordt genoemd.¹¹³ Hoewel *De Tijd* een stuk minder pessimistisch is als *De Standaard* benoemt de krant expliciet dat de gesteldheid van de eigentijdse maatschappij duidelijk slechter is dan voorheen. Dit kwam kortgezegd door een sterke toename van antireligieuze praktijken en demonstraties tegen de gevestigde orde door allerlei groeperingen.

Toch vertolkten die protesten met hun rebelse leiders ook een sentiment dat door veel dagbladen – binnen de kaders hun eigen ideologische strekking - ten dele onderschreven werd. In de landelijke, regionale en religieuze kranten wordt immers veel nadruk gelegd op het ideaal van de ‘egalitaire’ samenleving. Wat telkens terugkeert in de kritiek op de eigentijdse maatschappij is het gebrek aan gelijkheid, gemeenschapszin en saamhorigheid. Er is een sterke hang naar nationale cohesie. Het volk, de ‘gewone werkende man’ moet verheven worden. Hij moet samen met zijn huisgezin – net als voorheen - de hoeksteen van de samenleving vormen. De Nederlander is anno 1885 ontheemd uit zijn oude vertrouwde habitat.

“Wij dwaalden af naar ’t heden. Wij zochten de priesters en priestersessen bij de huisaltaren in 1884. ’t Vuur vonden wij hier en daar totaal uitgedoofd. Mannen, en vrouwen zelfs, in allerlei gezellige kringen, maar niet gezellig in hun gezellig tehuis. We zochten ernst, maar vonden soms zelfs bij de hoofden van gezinnen in plaats van ernst lichtzinnigheid en spot. We zochten eenvoud en moesten ons dikwerf ergeren aan den opschik en de weelde, tot een peil opgevoerd, verre boven fortuin of inkomsten. We zochten Oudhollandsche veerkracht, ondernemingsgeest en kregen onmannelijke zwakheid, afwachtend renteniersysteem te zien. We zochten zeventiendeëeuwsche soliditeit en stieten op faillissementen, op de nieuwelings uitgedachte onderhandsche accoorden, waarbij de wereld niet weet voor hoeveel de debiteur zijn crediteur heeft bestolen. De oudejaarsavond van 1884 met zijn treurige balansen roept ons allen op door meer huiselijkheid, eenvoud, ernst, veerkracht en soliditeit, de balans voor de toekomst beter te maken dan ze in de laatste jaren was.”¹¹⁴

Deze oude veilige thuishaven werd gezocht in het verleden. Net als in bovenstaand citaat schrijven dagbladen met weemoed naar vervlogen tijden. Met name de periode van de Gouden Eeuw wordt dikwijls aangehaald. Zo groots en bepalend als Nederland toen was, zo klein en onbeduidend was het anno 1885. Men moest aan de slag, aan de *arbeid*, met een

---

¹¹³ *De Tijd* (1 januari 1885), 1.

¹¹⁴ Anoniem, ‘1885’, *Provinciale Drentsche en Asser Courant* (1 januari 1885), 1.

nuchtere Hollandse ondernemingsgeest. Geen impulsieve speculaties meer op de beurzen, maar alleen doordachte investeringen. Geen overdreven gepronk met rijkdom, maar subtiële burgerlijke liefdadigheid ten behoeve van de bredere gemeenschap. Men moest terugkeren naar de basis, naar de normen en waarden van het traditionele huisgezin.

De *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* heeft het in haar nieuwjaarsbeschouwing over het hervinden van de “geestkracht” van de “gouden tijd”.¹¹⁵ Hoewel het blad betoogt dat Nederland waarschijnlijk geen dominante rol op het wereldtoneel meer zal gaan spelen, kan en moet de nationale trots via een andere weg bevorderd en bestendig worden. De ‘eigenliefde’ van het individu moet daarom ingeruild worden voor een nieuw nationaal gevoel. De eeuwenoude zinspreuk ‘Eendracht maakt macht’ wordt nu toegepast op het koninklijk huis als verbindende factor:

“Alle echte Nederlanders zijn Orangisten, gehecht aan de dynastie, die Nederland niet erfde, niet veroverde met het zwaard, maar die, ons aanvoerend in den bloedigen vrijheidskamp, voor altijd met de eer en roem des lands onafscheidelijk verbonden is [...]”¹¹⁶

Net als de beschouwingen van 1880 zoekt men eenheid via de monarchie. En ook daaromtrent waren veel zorgen. In 1884 overleed Willem Alexander van Oranje-Nassau, de troonopvolger van Willem III. In elk jaaroverzicht wordt deze gebeurtenis ampel en met treurnis belicht.

Waren er dan helemaal geen positieve noties over 1884? Deze waren er weldegelijk, maar vooral binnen de regionale kranten én het sociaaldemocratische blad *Recht voor Allen*. In een uitgebreide en uiterst strijdbare beschouwing wordt de toekomst omarmt. Het socialisme, arbeiders, mannen, vrouwen en kinderen moeten de wereld van morgen met beide handen aangrijpen. Ze moeten de toekomst niet ondergaan, maar zelf vormgeven. “Het volk”, zo luidt de tekst, “moet zijn eigen verlosser zijn en worden”.¹¹⁷ ‘Strijd’ is daarin het kernbegrip. De bestaande orde, de oud-liberale conservatieve burgerlijke maatschappij moest grondig worden tegengewerkt en bevochten.

Ook het regionale blad *Tubantia* zag weinig aanleiding een pessimistische beschouwing op 1885 te plaatsen. In tegenstelling tot de rest van Nederland waren er in Twente – net als

---

¹¹⁵ Anoniem, ‘Uit 1884 in 1885’, *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* (2 januari 1885), 1.

¹¹⁶ *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* (2 januari 1885), 1.

¹¹⁷ Anoniem, ‘Zullen er altijd armen zijn?’, *Recht voor Allen* (3 januari 1885), 2.

in 1880 – weinig economische problemen. De industrie draaide goed, er was weinig werkloosheid en er waren geen aanwijzingen voor naderende problemen. Ook worden er geen moeilijkheden gemeld tussen kapitalisten en arbeiders. In een tijd waarin de rest van Nederland in ogenschijnlijke onrust en onbehagen voortploeterde, ging men in Twente met opgeheven hoofd het nieuwe jaar in.¹¹⁸

De omschrijving ‘pessimisme’ was weliswaar niet op alle nieuwjaarsbeschouwingen van 1885 van toepassing, maar wel op een grote meerderheid. Als we dit jaar enkel op basis van deze dagbladbronnen zouden moeten typeren, dan kunnen we spreken van een nationale *crisisstemming* die zich vooral in morele zin manifesteerde. We dienen de nieuwjaarsrubrieken echter te beoordelen in de context van de tijd, met in achtneming van de cultuur en *stijl* van de contemporaine (dagblad)pers. Uit de secundaire literatuur bleek, dat maatschappijkritiek aan het begin van de jaren tachtig vooral werd geuit door een relatief beperkte groep (oud)liberalen, die hun eigen machtspositie in gevaar zagen komen. We zouden kunnen concluderen dat deze twijfel over de ‘eigen’ bestaanszekerheid in 1885 in allerlei andere hoedanigheden van toepassing was op de bredere maatschappij. De journalistieke pers *vertaalde* deze negatieve *stemming* niet alleen, maar gaf er ook betekenis aan. Ze werkte mee aan de *vorming* van deze gemoedstoestand.

In hoeverre daarvan sprake was, is een thema voor een andere scriptie. De uitgeslapen dagbladabonnee kon echter na het lezen van de nieuwjaarsbeschouwing in de eerste januari-editie, in weinig gevallen met een lach het nieuwe jaar in.

---

¹¹⁸ Anoniem, ‘Bij de vernieuwing des jaars’, *Tubantia* (3 januari 1885), 1.

1890 - 'Nerveuze nieuwsgierigheid'

De dichtelijke insteek van veel nieuwjaarsbeschouwingen hangt samen met de gebeurtenis waaraan de artikelen hun naam ontleen. Zoals in de paragraaf '1880' al naar voren kwam, was de jaarwisseling een moment van contemplatie. Dit vond plaats binnen de eigen familiale kring, maar in de Nederlandse dagbladen stond de stad, de regio, het land en zelfs Europa en de wereld centraal. Hoe stond 'onze' stad ervoor in de context van heel Nederland? Hoe manifesteerde 'ons' land zich in de 'gang der ontwikkeling' der naties? Deze vragen vormen de kern van deze teksten. Volgens een journalist van de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* was de "oudejaarsavondstemming" er een van "wondere weemoed"¹¹⁹:

"Er komen echter ook oogenblikken van het leven, waarin en vreugd en droefheid elkaar ontmoeten in het menschenhart; elkaar bedwingen en zich te zamen verliezen in een hooger gevoel; dan is het niet licht; dan is het niet donker; maar als een zachte avondschemering bij opkomend maanlicht in de ziel; de vreugd mist hare eerste levendigheid, de droefheid heeft hare oorspronkelijke bitterheid niet meer; en wat van beiden overig is, vereenigt zich tot een dieper en reiner aandoening."¹²⁰

In het grootstedelijke *Rotterdamsch Nieuwsblad* wordt bevestigd dat dit soort poëtische passages doorgaans niet aan de schrijvers van dagbladartikelen zijn besteedt. De jaarwisseling is echter een gebeurtenis waarin het – normaliter niet publieke - persoonlijke 'gemoedsleven' wordt aangesproken, ook in de krant. De auteur van de beschouwing vindt dat schrijvers zich "[...] moeten bepalen tot den uiterlijken vorm der dingen, of tot hun oppervlakte, en [zich] bezighouden met het gemeenschappelijke".¹²¹ Voor één dag in het jaar, één bijzondere gelegenheid werd echter een uitzondering gemaakt.

In het katholieke *De Tijd* wordt betoogt dat deze uitzondering steeds meer regel zal worden. Dit heeft te maken met de enorme toename van de oplage en het belang van de dagbladpers als nieuwsmedium. De krant is volgens *De Tijd* meer dan alleen een zender van nieuws en informatie, want "wederkeerig komt van zoo menigeen [...] een vriendelijke wenk, dan een bemoedigend woord, soms ook een scherper geformuleerde terechtwijzing ons

---

¹¹⁹ Anoniem, 'Uit 1889 in 1890', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* (1 januari 1890), 1.

¹²⁰ *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* (1 januari 1890), 1.

¹²¹ Anoniem, 'Oudejaarsavond', *Rotterdamsch Nieuwsblad* (2 januari 1890), 1.

voorlichten en ondersteunen in den dagelijkschen arbeid”.¹²² Net als Broersma en Furnée in 2001 constateerden, was het katholieke dagblad zich in 1890 al bewust van de wisselwerking tussen de krant en haar lezersschare.¹²³ De *Tilburgsche Courant* stelt in haar nieuwjaarsbeschouwing dat “in den tegenwoordigen tijd van openbaarheid en vooruitgang voor elke plaats van eenigen omvang” het hebben van een eigen courant gangbaar is geworden.¹²⁴

Het is interessant dat hoofdredacteuren en journalisten zich zo zelfbewust opstellen. Het lijkt samen te hangen met de context van de eigentijdse blik op 1889-1890. Vergeleken met vijf jaar eerder bevatten de beschouwingen een compleet andere toon en signatuur. Waar ‘malaise’ als kenmerkend begrip voor 1884-1885 aangeduid kan worden, is ‘verheuging’ toepasbaar op 1889-1890. De toekomst was spannend maar interessant. De toekomst was nog altijd onzeker en toch hoopvol. In de *Delftsche Courant* staat een passage die dit sentiment in de eigentijdse context treffend verwoord:

“Doch wij, die het land bewonen en ons niet kunnen vergissen in den weg, dien we moeten volgen, ook al hangt de nevel zwaar neder, wij schrikken van het eentonig en geweldig geloei en morren tegen de nieuwe inrichting, wanneer zij onze nachtrust soms onderbreekt of onze gehoorzenuwen wat al te krachtig aandoet. Maar wie nadenkt, zal de kleine ongerieflijkheden, aan nuttige inrichtingen verbonden, voor lief nemen en zich troosten met de gedachte, dat door den tijd het loeiend gebrul, dat van uit den Hoek uren in het rond weerklinkt, wel gewoonte zal worden.”¹²⁵

De snelle modernisering, de komst van ‘bulderende’ stoomschepen aan de nieuwe waterwegen en kades in de buurt van Delft, zorgden voor een ambivalente levenshouding van nerveuze nieuwsgierigheid. De ongekende functionaliteit, de bijzondere aanblik en vreemde geluiden van de mechanische noviteiten van de ‘nieuwe inrichting’, van de moderne maatschappij; ze zorgden voor een mengeling van belangstelling en spanning.

---

¹²² Anoniem, ‘Nieuwjaar’, *De Tijd* (1 januari 1890), 1

¹²³ Marcel Broersma & Jan Hein Furnée, ‘De stad in het nieuws’, 3-4.

¹²⁴ Anoniem, ‘Een Zalig Nieuwjaar’, *Tilburgsche Courant* (1 januari 1890), 1.

¹²⁵ Anoniem, ‘Binnenlandsche Berichten’, *Delftsche Courant* (3 januari 1890), 1.

Het “vroegere malaise gejammer”, zoals het *Rotterdamsch Nieuwsblad* het noemt, was verleden tijd.¹²⁶ *Tubantia* stelt dat het gevoel van neerslachtigheid veel minder luid klinkt vergeleken met de voorgaande jaren. Er is minder bezorgdheid over de toekomst. Het dagblad geeft daar vervolgens diverse redenen voor. Ten eerste is de economie uit het slob gekomen. Er is minder werkloosheid en armoede. De krant prijst ondanks oorlogsdreiging de Europese vrede. Er hebben zich geen grote epidemieën of overstromingen voorgedaan, en weinig misoogsten. Zolang men ‘gewoon’ zijn werk blijft doen, voorziet de redacteur een positieve toekomst voor Nederland.¹²⁷

De zojuist genoemde oorzaken komen terug in de meeste beschouwingen. Wat echter opvalt is dat de toestand van de economie een leidende rol speelt in de reflectie op, en evaluatie van de algemene toestand. Hoewel de dagbladen hier frequent, kort en feitelijk op ingaan, is het vaak een van de eerst aangemerkte thema’s waaraan ‘het’ maatschappelijke *levensgevoel* wordt opgehangen. De vooruitgang van de economie in de meest brede zin van het woord zette de toon. In de *Nieuwe Vlaardingsche Courant* wordt de opbloeiende visserij en scheepmakerij bejubeld. In het Twentse *Tubantia* wordt de toegenomen industriële productiviteit en werkgelegenheid met genoeg gadegeslagen. En zo voert ieder dagblad de nijverheid-specifieke bescheiden economische voorspoed op, van de regio die het vertegenwoordigt. Daarbij komt de notie dat de overheid niet langer bezuinigt, maar mondjesmaat investeert. Hetzelfde geldt voor de belastingen die – tegen de achtergrond van de opbloeiende economie – voorzichtig meestijgen.¹²⁸

De *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant* stelt echter dat het van belang was dat deze verbetering voelbaar werd in alle geledingen van de maatschappij.¹²⁹ Hierdoor konden immers andere problemen, zoals de sociale kwestie, aangepakt worden. De arbeidsomstandigheden en lonen van arbeiders konden worden verbeterd en verhoogd, waardoor er minder protesten en stakingen voor kwamen. De *Provinciale Drentsche en Asser Courant* geeft aan dat de “strijd tussen kapitaal en arbeid” zich nog steeds voortsleept. 1889 was echter een relatief rustig jaar, waarin de orde in het land niet verstoord werd.¹³⁰ Deze

---

¹²⁶ *Rotterdamsch Nieuwsblad* (2 januari 1890), 1.

¹²⁷ Anoniem, ‘Aan de Grens’, *Tubantia* (1 januari 1890), 1.

¹²⁸ Anoniem, ‘Evenwicht’, *Nieuwe Vlaardingsche Courant* (1 januari 1890), 1.

¹²⁹ Anoniem, ‘Aan onze Lezers!’, *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant* (1 januari 1890), 1-2.

¹³⁰ Anoniem, ‘Jaarwisseling’, *Provinciale Drentsche en Asser Courant* (1 januari 1890), 1.

geest van 'ontspanning' dienen we te beschouwen tegen de achtergrond van een Nederlandse economie, die zich door middel van talloze succesvolle hervormingen wist te handhaven in de internationale landbouwcrisis die al vanaf de jaren zeventig woedde.¹³¹ Bovendien speelde de Staat een steeds nadrukkelijker rol in het leven van burgers. Er werd allerlei sociale wetgeving opgesteld, er kwamen wetten en regels voor onderwijs en volkshuisvesting; de zogenoemde 'verzorgingsstaat' ontwikkelde zich.¹³²

Toch waren er in 1889-1890 een aantal maatschappelijke ontwikkelingen waarop in diverse nieuwjaarsbeschouwingen met enige ambivalentie werd toegezien. De *Nieuwe Vlaardingsche Courant* had het over een nieuw zedelijk probleem in de samenleving, gecreëerd door de snelle modernisering en alle maatschappelijke consequenties die daarmee samenhangen:

"Welnu, de arme is rijk geworden. Hij is aangeslagen voor drieduizend. Doch hij is minder gelukkig nog dan vroeger; er is geweldig veel bijgekomen in de schaal zijner wenschen, zoodat dee telkens doorslaat. En dan vloekt de onhebbelijke kerel. Dat deed hij anders nooit. En hij klaagt geweldig over zijne hooge belasting."¹³³

De moraal van deze passage is dat meer voorspoed inherent meer verwachtingen en begeerten met zich meebrengt. Hierdoor werden mensen per saldo niet gelukkiger. Dat toegenomen 'geluk' groeide volgens het dagblad echter mee met de algemene standaarden van welstand. In maatschappijkritische beschouwingen wordt juist deze problematiek van het 'materialisme' gehekelde. Vergeleken met 1880 en 1885 zetten gevatte opmerkingen over de ontluikende moderne massamaatschappij een nadrukkelijker stempel op 1890.

Een ander punt van bezorgdheid is de dreiging van oorlog. Men was ongerust. Niet zozeer over een mogelijk gewapend conflict in of door Nederland, maar over een Europese oorlog tussen grote landen zoals Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. Een redacteur stelt in het doorgaans nuchtere liberale *Algemeen Handelsblad* verheugd te zijn met de

---

¹³¹ Jeroen Touwen, 'Expansie, stagnatie en globalisering: economische ontwikkelingen', in: Karel Davids & Marjolein 't Hart (red.), *De wereld & Nederland. Een sociaal en economische geschiedenis van de laatste duizend jaar* (Amsterdam, 2011) 185-230, alhier 195-196.

¹³² Leo Lucassen, 'Staatsvorming, democratisering en sociale zorg: sociaal-politieke ontwikkelingen', in: Karel Davids & Marjolein 't Hart (red.), *De wereld & Nederland. Een sociaal en economische geschiedenis van de laatste duizend jaar* (Amsterdam, 2011) 185-230, alhier 242.

¹³³ *Nieuwe Vlaardingsche Courant* (1 januari 1890), 1.

Europese vrede, maar bekend ook veel zorgen te hebben over een naderend conflict.¹³⁴ Opvallend is echter dat deze angst niet zozeer besloten lijkt te liggen in 'oorlog' op zichzelf, maar vooral in de manier waarop, en de middelen waarmee een potentiële oorlog gevoerd zal gaan worden. In de *Nieuwe Vlaardingsche Courant* wordt dit indirect verwoordt:

“Kanonnen heeft men gemaakt, die een schip tot wrak degradeerden in een ommezien. Vervolgens heeft men schepen gebouwd, die tegen elk kanonschot bestand waren. Daarna geschut, dat de sterkste ijzeren en koperen platen doorboorde. Toen ijzeren en koperen platen, die... Enfin, gij ziet het streven naar evenwicht, niet waar?”¹³⁵

Volgens de *Provinciale Drentsche en Asser Courant* was deze internationale wedloop met schrikbarende moderne wapens wellicht juist de reden waarom er nog geen oorlog was uitgebroken.¹³⁶ Duidelijk wordt wederom, dat – de implicaties van – de modernisering in de beschouwingen van 1890 veel prominenter en tastbaarder naar voren komen als in de eerder behandelde jaarwisselingen.

Dit geldt overigens niet voor het Oranje-sentiment. De gehechtheid aan, en de verheerlijking van het koninklijk huis, is een terugkerend element in nagenoeg alle beschouwingen van de bestudeerde jaren. Vaderlandsliefde wordt vereenzelvigd met genegenheid tegenover het koninklijk huis. De landelijke, regionale en godsdienstige dagbladpers bejubelt het herstel van de zieke koning Willem III in het afgelopen jaar. Na de behandeling van de economische, politieke en sociale toestand van het land, wordt dikwijls de monarchie als steun en toeverlaat, als verbindende factor van Nederlands 'zijn' aangehaald. Over Nederland schrijft de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*:

“[...] dat volk, zoo door partijchap verdeeld, dat alleen Oranje er de band der eenheid kan zijn. [...] als een heldere lichtstraal [...] in een stikdonkeren nacht trof elken Nederlander, in den voorzomer, de tij van het Loo: 'de Koning herstelt'; de Koning herneemt de 'teugels van het bewind', toen de veertigste verjaardag van 's Konings inhuldiging, met vrees tegemoet gezien, jubelend kon worden gevierd, en de eenheid van Oranje en Nederland op nieuw schitterend openbaar werd.”¹³⁷

---

¹³⁴ Anoniem, 'Het jaar 1889', *Algemeen Handelsblad (Avondblad)* (1 januari 1890), 1.

¹³⁵ *Nieuwe Vlaardingsche Courant* (1 januari 1890), 1.

¹³⁶ *Provinciale Drentsche en Asser Courant* (1 januari 1890), 1.

¹³⁷ *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* (1 januari 1890), 1.

Al met al werd de toekomst van Nederland, net als die van het koningshuis, met bescheiden verwachtingen tegemoet gezien. Het arbeidersvraagstuk, de schoolstrijd en de economische tegenslagen werden aangepakt of verdwenen naar de achtergrond. In 1890 was de moedeloosheid en lusteloosheid van 1885 verdwenen. De snel moderniserende maatschappij werd meer geaccepteerd. In de dagbladen durfde men weer vooruit te kijken. 1889 werd gekoesterd.

1895 – ‘Nobele zelfverloochening’

In de beschouwingen van 1895 werd niet alleen teruggekeken op het afgelopen jaar. Het einde van de eeuw was in zicht, en het besef daarvan kreeg gestalte in de nieuwjaarsrubrieken van de Nederlandse dagbladen. De ‘fin-de-siècle-stemming’ kreeg - in de letterlijke betekenis van het woord – een nadrukkelijker podium. Er werd meer geschreven in termen van “de(ze) tijd(en)”, “eind der eeuw”, “onzer negentiende eeuw”, “het einde onzer eeuw” en “op het laatst der negentiende eeuw”.¹³⁸ Bovendien werd de eigen tijd in meer bewuste en zelfkritische taal beschouwd. Hiermee wordt bedoeld op het feit dat *waardeoordelen* en *percepties* explicieter werden benoemd in vergelijking met de beschouwingen uit 1880, 1885, en 1890.

Het is daarbij van belang de veranderde werkwijze, inhoud en *stijl* van de journalistiek niet te onderschatten. De traditionele verzuilde en ideologisch gedreven dagbladen kregen concurrentie. Naast deze doorgaans nuchtere – op feitelijk nieuws toegelegde – opiniepers ontstond er aan het eind van de negentiende eeuw een nieuwe massapers. In de visie van deze massapers was de krant in de eerste plaats een verhandelbaar product. Een manier om meer klanten aan zich te binden, zo stelt mediahistoricus Wijfjes, was het inspelen op de persoonlijke belevingswereld van lezers. Mensen werden aangesproken “op hun nieuwsgierigheid en hun behoefte aan gemeenschappelijke en synchrone beleving” van het nieuws en de werkelijkheid.¹³⁹ Niet zozeer het nieuws *an sich* stond centraal, maar vooral de verwachte algemene perceptie van dat nieuws in de ogen van de redacteur. In dit commerciële format van de massapers werd het lezerspubliek naar believen ‘toegewerkt’.

Een treffend voorbeeld van deze nieuwe journalistiek was de in 1893 opgerichte krant *De Telegraaf*. Oprichter Henry Tindal en zijn opvolgers beoogden een niet-richting gebonden, amuserender en beter leesbaar blad.¹⁴⁰ Dit zien we terug in de nieuwjaarsbeschouwing uit 1895.

---

¹³⁸ zie o.a: Anoniem, ‘Eerbiediging’, *Het Nieuws van den Dag* (31 december 1894), 1.; Anoniem, ‘In de laatste uren’, *Rotterdamsch Nieuwsblad* (31 december 1894), 1.; Anoniem, ‘Van dag tot dag’, *Algemeen Handelsblad* (1 januari 1895), 1.; Anoniem, ‘Nieuwjaar’, *De Tijd* (1 januari 1895), 1.; Anoniem, ‘Apeldoorn in 1894’, *Apeldoornsche Courant* (1 januari 1895), 1.; Anoniem, ‘Gezond Verstand’, *Limburger Koerier* (2 januari 1895), 1.

¹³⁹ Wijfjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000*, 30.

¹⁴⁰ Lauren Antonides, ‘Een duffen politieke strijd. De opkomst van een nieuwe politieke verslaggeving in De Telegraaf, 1902-1914’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 132/3 (November 2019) 399-421, alhier 399-400.

In bondige en met weinig literaire pretenties omfloerste *taal* wordt de *beleving* van de eigen tijd samengevat met “Wij leven in een tijd van verwarring, van ontdaanheid [...]”.¹⁴¹ In een halve pagina wordt vervolgens uitgeweid over de (morele) oorzaken en symptomen van deze onthutste stemming:

“[...] reeds beginnen de gevolgen van de levensverslappening der laatste tijden de samenleving in gevaar te brengen, de moreele verwildering, zich in zenuwziekte openbarend bij de meer verfijnden [...] Bepaalde behoeften overprikkeld, doen bij menschen, die men door positie en omgeving in vrij gunstige omstandigheden daartegenover wanen zou, een ontaarding aan het licht komen die algemeene ontsteltenis wekt.”¹⁴²

Volgens *De Telegraaf* was deze ‘moreele verwildering’ vooral aanwezig binnen de gegoede kringen van de samenleving. Ook in *De Standaard* wordt expliciete kritiek geuit op de “hogere standen”, die zich te veel zouden laten lijden door een zucht naar geld. Zij waren de aanjagers van een “kranke maatschappij”.¹⁴³ Historicus Henk Te Velde laat in het artikel ‘In onzen verslaptentijd met weeke hoofden’ zien dat deze zogenoemde ‘neurasthenie-discussie’ vooral in (oud)liberale kringen plaatsvond. Oud-liberalen raakten gedesoriënteerd in de snelle sociale veranderingen die de moderne maatschappij met zich meebracht.¹⁴⁴ Hun vooraanstaande maatschappelijke positie kwam onder druk te staan, en zorgde voor een identiteitscrisis.¹⁴⁵

Het progressieve *De Telegraaf* en het antirevolutionaire *De Standaard* waren vanzelfsprekend geen oud-liberale dagbladen. Zij waren daardoor wellicht eerder geneigd het *gevoel* van morele verwarring openlijk toe te schrijven aan deze traditionele maatschappelijke bovenlaag. In de meeste andere kranten werd echter in algemener bewoordingen geschreven over de onbestemde morele toestand van het land.¹⁴⁶ In een beschouwing van *De Limburger Koerier* wordt de “grootte massa” een gebrek aan “gezond verstand” verweten.¹⁴⁷ In de

---

¹⁴¹ H.J.K, ‘Nederland in 1894’, *De Telegraaf (Ochtendeditie)* (2 januari 1895), 1.

¹⁴² *De Telegraaf (Ochtendeditie)* (2 januari 1895), 1.

¹⁴³ Anoniem, ‘Gerichten op aarde’, *De Standaard* (31 december 1894), 1.

¹⁴⁴ Henk Te Velde, ‘In onzen verslaptentijd met weeke hoofden. Neurasthenie, fin de siècle en liberaal Nederland’, *De Gids* 152/1 (1989) 14-23, 18.

¹⁴⁵ Te Velde, ‘In onzen verslaptentijd met weeke hoofden’, 20.

¹⁴⁶ zie bijvoorbeeld: Anoniem, ‘Aan onze Lezers!’, *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant* (1 januari 1895), 1-2.; Anoniem, ‘Sint Sylvester’, *Het Nieuws van den Dag* (1 januari 1895), 1.; Anoniem, ‘Nieuwjaar’, *Tilburgsche Courant* (1 januari 1895), 1.; *Limburger Koerier* (2 januari 1895), 1.

¹⁴⁷ *Limburger Koerier* (2 januari 1895), 1.

Arnhemsche Courant wordt gesteld dat er in bijna alle klassen van de maatschappij werd geklaagd. Maar “[...] tegenover elk klager over achteruitgang en ondergang [valt] een ander te stellen, die zich [...] wist op de been te houden, ja zelfs zijn toestand [wist] te verbeteren [...]”, zo stelt de krant zelfbewust.¹⁴⁸ Uit deze passage blijkt dat er ondanks redenen tot klagen ook een ‘cultuur van klagen’ zou kunnen bestaan die andere *percepties* van en over de eigen tijd dikwijls overstemden. Dit geldt in zekere zin ook voor de krant, waarin ‘nieuwswaardige’ gebeurtenissen en kwesties aan bod komen. Juist hetgeen afwijkt van het ‘normale’ en dagdagelijkse wordt belicht.

In de beschouwingen van 1895 zien we echter een mengeling van pessimisme en optimisme. Aan de ene kant wordt de maatschappij gehekeld, en aan de andere kant gewaardeerd om haar gemeenschapszin en *wil* tot verbetering. Een passage in de *Apeldoornsche Courant* verwoordt dit treffend:

“Kenmerkt zich het einde onzer eeuw door een geest van dofheid, moedeloosheid en verzet; door gebrek aan poezie bij de massa; hebben de groote gevolgen van groote oorzaken, die wij thans ondervinden, veler veerkracht verzwakt, de hoogste vrijheidszin te zeer gekneveld; zien wij dikke en soms bijna tastbare duisternis om ons heen; zedelijke ontaarding; des te schooner straalt daar naast een steeds feller opflikkerend vuur van liefde, barmhartigheid en medelijden, een geest van energie, die nog vol is van geloof en hoop op betere toestanden; die de handen slaat aan den ploeg; die tracht te verbeteren, te lenigen, te helpen, op te heffen!”¹⁴⁹

Waar kwam deze ambivalente houding vandaan? Volgens Blaas ontstond er in de jaren negentig een dialectiek van moderniteit en traditie.¹⁵⁰ De nieuwe maatschappij werd omarmt, maar werkte ook vervreemdend. De politieke en maatschappelijke verzuiling zorgde voor ‘soevereiniteit in eigen kring’, maar was niet bevorderlijk voor het ‘nationale gevoel’. De gemeenschappelijke verbindende kaders van de natie leken te zijn verdwenen. Deze werden hervonden in het verleden. Met name de historische verbintenis van Nederland met het koningshuis werd gecultiveerd, en dit leidde volgens Blaas tot ‘Orangistische mythevorming’. Het koningshuis werd het meest voorname symbool van nationale eenheid.¹⁵¹

---

¹⁴⁸ Anoniem, ‘Arnhem, 29 december’, *Arnhemsche Courant* (31 december 1894), 1.

¹⁴⁹ *Apeldoorsch Courant* (1 januari 1894), 1.

¹⁵⁰ Blaas, *De burgerlijke eeuw*, 107.

¹⁵¹ *Idem*, 122.

In diverse beschouwingen zoals het *Rotterdamsch Nieuwsblad* en de *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant* wordt melding gemaakt van deze genegenheid richting het koninklijk huis.¹⁵² Maar meer dan dat staan passages over het bevorderen van het gemeenschapsgevoel in het teken van, zoals de *Nieuwe Veendammer Courant* het noemt, “nobele zelfverloochening”.¹⁵³ ‘Zelfverloochening’ wordt in de context van het dagblad geduid als iets uitermate positiefs. De burger zou zich in dienst moeten stellen van het algemeen belang, ter bevordering van het maatschappelijk welzijn. Volgens het *Rotterdamsch Nieuwsblad* was het *gevoel* van gemeenschappelijkheid het afgelopen jaar toegenomen. Het dagblad raadt het christelijk geloof, de overheid én de pers nadrukkelijk aan “de openbare meening in die richting voor te gaan”.¹⁵⁴

Dit sluit aan bij de bestaande literatuur over het culturele karakter van Nederland aan het einde van de negentiende eeuw. Volgens Van Sas ontwikkelde zich rond 1900 een nieuw collectief zelfbewustzijn wat zich liet gelden in fanatieke vaderlandsliefde.¹⁵⁵ De massa werd in deze periode deelgenoot gemaakt van nationale wij-gevoelens.¹⁵⁶ Dit leidde tot ‘massanationalisme’.¹⁵⁷ Daarbij moet in ogenschouw worden genomen dat voorheen - en in veel gevallen ook toentertijd nog steeds - de leef- en belevingswereld van de meeste Nederlanders niet verder reikte dan de gemeentegrens.¹⁵⁸ Mensen hadden in het dagelijks leven altijd weinig van doen gehad met de nationale regering. Het gemeentelijke beleid was daarentegen van grotere betekenis geweest.

Het streven naar nationale saamhorigheid en *verheffing* krijgt in de meeste nieuwjaarsrubrieken veel aandacht. Volgens een redacteur van het *Algemeen Handelsblad* is “er [...] geen bemoedigender en heerlijker verschijnsel in dit eind der eeuw dan de algemeene zielendrang naar billijkheid, rechtvaardigheid en meegevoel voor hen die lijden en ontberen”.¹⁵⁹ In het landelijke dagblad wordt deze toegenomen naastenliefde samengevat als “Christelijk socialisme”.¹⁶⁰ “Doch er is socialisme en socialisme”, wordt aansluitend

---

¹⁵² *Rotterdamsch Nieuwsblad* (31 december 1894), 1.; *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant* (1 januari 1895), 1-2.; zie ook: Anoniem, ‘Terugblik’, *Vlaardingsche Courant* (1 januari 1895), 1.; *Arnhemsche Courant* (31 december 1894), 1.

¹⁵³ A.W.P., ‘Heil en zegen!’, *Nieuwe Veendammer Courant* (1 januari 1895), 1.

¹⁵⁴ *Rotterdamsch Nieuwsblad* (31 december 1894), 1.

¹⁵⁵ Van Sas, ‘Fin-de-siècle als nieuw begin, 599-600.

¹⁵⁶ Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 564.

¹⁵⁷ *Idem*, 566.

¹⁵⁸ Boterman & De Rooy, *Op de grens van twee culturen*, 66.

¹⁵⁹ *Algemeen Handelsblad* (1 januari 1895), 1.

¹⁶⁰ *Idem*, 1.

opgemerkt.¹⁶¹ Deze subtiele kritiek is gericht tegen de radicale en revolutionaire stromingen binnen het socialisme, die in veel beschouwingen een desintegrerende invloed op de maatschappij worden verweten.¹⁶² In dit discours waren socialisten, anarchisten en nihilisten – net als in 1885 – de gangmakers van morele verwording.

Dit is een belangrijke constatering. Boterman en De Rooy stelden al eerder dat het *fin de siècle* zich in Nederland vooral openbaarde in politieke zin. Vraagstukken over de staat van de samenleving, en de bevordering van het gemeenschapsleven stonden centraal.¹⁶³ De passages uit het *Algemeen Handelsblad* bevestigen dit. De kritiek van, en op het socialisme en aanverwante bewegingen was van politieke aard. De verwezenlijking van een ‘nieuwe’ egalitaire samenleving in een politiek gefragmenteerd en sterk verzuild land scheen een moeilijke klus. Toch waren daar, zoals uit de secundaire literatuur bleek, in ethische en artistieke zin al enkele aanzetten toe gegeven.

Een aspect wat niet zozeer van toepassing was op het tot stand brengen van een egalitaire samenleving, maar wel op de toename van het saamhorigheidsgevoel in diezelfde samenleving, was de Lombokexpeditie van 1894:

“Dat bij ons volk zulk een hooger belang nog altijd heerscht, dat het zich nog levendig doet gevoelen, is ten duidelijkste gebleken toen uit onze Indiën de kreet tot ons kwam van de verraderlijk aangevallenen, de verminkte, stervende vrienden en landgenooten. [...] En toen nieuwe hulpstroepen waren gezonden [...] bleek uit de belangstelling, door allen betoond, dat in Nederland nog het oude gevoel van solidariteit bestaat, dat men zich, wat er ook was gebeurd, nog één voelde, één in smart, één in vreugde.”¹⁶⁴

Deze passage uit de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* is één van de vele lofuitingen voor het Nederlands militair optreden in Lombok in verschillende dagbladen.¹⁶⁵ Wat echter duidelijk naar voren komt is de nadruk op ‘het oude gevoel van solidariteit’ wat volgens

---

¹⁶¹ Idem, 1.

¹⁶² *De Standaard* (31 december 1894), 1.; *Tilburgsche Courant* (1 januari 1895), 1.; *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbosche Courant* (1 januari 1895), 2.; *Limburger Koerier* (2 januari 1895), 1.

¹⁶³ Boterman & De Rooy, *Op de grens van twee culturen*, 25.

¹⁶⁴ Anoniem, ‘1 Januari 1894 – 1 Januari 1895’, *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* (1 januari 1895), 1.

¹⁶⁵ zie ook: *Arnhemsche Courant* (31 december 1894), 1.; *Tilburgsche Courant* (1 januari 1895), 1.; *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbosche Courant* (1 januari 1895), 2.; *Vlaardingsche Courant* (1 januari 1895), 1.; *De Telegraaf (Ochtendeditie)* (2 januari 1895), 1.

de auteur lang vervlogen leek. De *inzet*, de getoonde moed en broederschap van de soldaten werd geëxtrapoleerd als een kenmerk van 'de' Nederlander. In de beschouwing wordt geduid op een 'solidariteitsgevoel' dat latent aanwezig was gebleven, maar pas weer tot uiting was gekomen tijdens de verschrikkingen van dit conflict. Maar niet alle kranten keurden het voeren van oorlog goed. In *De Telegraaf* en de *Arnhemsche Courant* wordt betreurd dat het voeren van oorlog noodzakelijk was om de orde in Nederlands-Indië te herstellen.¹⁶⁶

De Lombokexpeditie werd, net als het koningshuis, beschreven als een verbindend element in de betrekkingen tussen burger en Staat, maar ook tussen burgers onderling. Dit kwam samen in het idee dat ook de soldaten aan de andere kant de wereld meededen aan 'nobeles zelfverloochening' ten behoeve van de nationale gemeenschap. Ze waren een exemplaar van ideaal Nederlands 'zijn'. De beschouwingen van 1895 stonden in het teken van deze thematiek. Dit gold ook voor de maatschappijkritiek, die vooral gericht was tegen de zogenoemde polariserende invloed van socialistische en anarchistische bewegingen. De nieuwe 'moderne' krant *De Telegraaf* uitte tenslotte vooral kritiek op de oude 'burgerlijke' op geld beluste liberalen. De twintigste eeuw was in zicht.

---

¹⁶⁶ *Arnhemsche Courant* (31 december 1894), 1.; *De Telegraaf (Ochtendeditie)* (2 januari 1895), 1.

1900 – ‘Eendracht en rechtvaardigheid’

“Van het oude in het nieuwe. Van het oude afgesloofde, verlepte, dat met hangend hoofd en doorgezakte knieën plichtmatig voortstropelde, in het nieuwe, het jeugdig bloeiende, dat veerkrachtig en zelfbewust stapt in de stralende wereld, wijd en zij geopend voor ieder die durft. Van de plunje van ouden snit, die poovertjes bengelde om magere leden, in het frissche gewaad der hoop, rooskleurig en bevallig. Van het vergane in het wordende en komende, van het schemerige duister in het helle morgenlicht, van den dood in het leven...

Of hechten wij te veel gewicht aan den overgang van het oude in het nieuwe jaar?”¹⁶⁷

Deze zinsneden vormen de aanhef van de nieuwjaarsbeschouwing van 1900 in *Het Nieuwsblad van het Noorden*. Onder het pseudoniem ‘Prospero’ brengt de auteur de lezer een dichtertelijke en somtijds geestige nieuwjaarsgroet. Over de eeuwwisseling wordt niet geschreven. Een reflectie op de binnenlandse gebeurtenissen en kwesties van het afgelopen jaar ontbreekt eveneens. Een uitspraak van de zeventiende-eeuwse wiskundige en natuurkundige, Christiaan Huygens, staat daarentegen centraal: “Ik vind niets nieuws aan ‘t nieuwe jaar dan dat men ‘t nieuw heeft willen noemen”.¹⁶⁸ Auteur ‘Prospero’ deed zijn naam eer aan en keek liever “vooruit, met kloeken moed [...]”.¹⁶⁹

Deze optimistische en toekomstgerichte stemming zien we in veel nieuwjaarsbeschouwingen van 1900. Weinig uitgebreide terugblikken op het afgelopen jaar; soms een korte bespiegeling op de negentiende eeuw; het verleden wordt zonder melancholie achtergelaten. In de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* wordt 1899 met tevredenheid bekeken. Er is algemene economische groei en er zijn positieve ontwikkelingen op het gebied van sociale wetgeving. Ethische kwesties, zoals de strijd tegen armoede en drankmisbruik, worden aangepakt.¹⁷⁰ Een journalist stelt in zijn beschouwing in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* dat deze van “vooruitgang getuigende verschijnselen met dankbaarheid” moeten worden vermeldt.¹⁷¹

---

¹⁶⁷ Prospero, ‘Van het Oude in het Nieuwe’, *Nieuwsblad van het Noorden* (31 december 1899), 1.

¹⁶⁸ *Nieuwsblad van het Noorden* (31 december 1899), 1.

¹⁶⁹ Idem, 1.

¹⁷⁰ Anoniem, ‘31 Dec. 1899-1 Jan. 1900’, *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* (1 januari 1900), 1.

¹⁷¹ Anoniem, ‘Van Goeden Wil’, *Rotterdamsch Nieuwsblad* (1 januari 1900), 1.

Aerts toonde al aan dat er in de tijdsbeschouwingen van de liberale bladen zoals *De Gids* en *De Tijdspiegel* op nuchtere wijze, en eerder met erkentelijkheid dan met wrevel, werd teruggeblikt op de negentiende eeuw. Er werd vooral met een licht beklemmende twijfel naar de toekomst gekeken. Internationale spanningen en militaristische *dreiging* speelden daarin een belangrijke rol.¹⁷² Dit zien we terug in de nieuwjaarsbeschouwingen van 1900. De actuele wereldpolitiek, en bovenal de Boerenoorlog in Zuid-Afrika, zijn veruit de meest besproken thema's. *Het Vaderland* wijdde bijna haar hele voorpagina aan deze kwestie:

“Het jaar, dat voorbijgaat, zal in de geschiedenis bekend staan als het jaar der vredesconferentie en tegelijk als dat, waarin een oorlog is begonnen, die onder de onrechtvaardigste zijn wederga zoekt.”¹⁷³

Sinds 11 oktober 1899 waren Nederlandstalige Boeren (ofwel 'Afrikaners') in oorlog met het Britse Rijk. De emotionele binding vanuit Nederland met de Boerenrepublieken bleek sterk. Net als bij de Lombokexpeditie uit 1894 leidde dit conflict bij veel Nederlanders tot verhevigde nationalistische *gevoelens*. Volgens Van Sas werden de Boeren zelfs verheerlijkt als geuzen van de voorbije eeuw; als verdedigers van de verdiensten van de Republiek ten tijde van de Gouden Eeuw.¹⁷⁴ Deze historische vergelijking komt in de rubrieken van 'oud en nieuw' niet voor, maar uitingen van lof en sympathie voor de Boeren meermaals.

In *Het Vaderland* wordt hun getoonde heldenmoed en opofferingsgezindheid, strijdend tegen de Britse Goliath, als voorbeeld gesteld:

“Wakker wordt het besef, dat er iets hoogers is dan het rustig genieten van verworven rijkdommen, iets edelers dan het zorgen voor individueelen voorspoed, dat van den Staatsburgers toewijding en zelfopoffering worden geëischt, dat er idealen zijn, waard om voor te lijden en te strijden.”¹⁷⁵

De Boeren waren een toonbeeld van loyaliteit. Ze stelden zich in dienst van het grotere goed; van de Transvaal en de Oranje Vrijstaat. Hun daden werden bewonderd en volgens de auteur van de beschouwing maakte het de Nederlanders bewust van het feit, dat aandacht en inzet voor de nationale gemeenschap een nobele deugd was. In de *Provinciale Overijsselsche en*

---

¹⁷² Aerts, 'Op zoek naar een Nederlands *fin de siècle*, 96.

¹⁷³ Anoniem, 'Van oorlog en vrede', *Het Vaderland* (31 december 1899), 1.

¹⁷⁴ Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 565.

¹⁷⁵ *Het Vaderland* (31 december 1899), 1.

Zwolsche Courant wordt de vrijheidsstrijd van de Boeren zelfs vergeleken met de Nederlandse Opstand tegen de Spanjaarden in de 16^e eeuw.¹⁷⁶ In de *Bredasche Courant* wordt met trots gemeld dat veel van de in de Republieken gevestigde Nederlanders hulp- en liefdadigheidsinitiatieven hebben opgezet.¹⁷⁷

De oorlog in Zuid-Afrika was in nagenoeg elke nieuwjaarsbeschouwing een uitvoerig besproken kwestie. Niet alleen vanwege de historische koloniale banden met Nederland en de geuite sympathie richting de Boeren. Het conflict paste binnen een bredere discussie over macht en *rechtvaardigheid*. In de lente en zomer van 1899 had in Den Haag een internationale vredesconferentie plaatsgevonden, waar gezamenlijke wetten en regels over oorlogsvoering waren opgesteld. De *casus belli* voor de Boerenoorlog, de Britse aanspraak op goud- en diamantvoorraden in de Boerenrepublieken, ging in tegen de enkele maanden eerder opgestelde verdragen in Den Haag. In de nieuwjaarsrubrieken wordt herhaaldelijk de terminologie van ‘den onrechtvaardigen oorlog’ gebezigd.¹⁷⁸ De beschouwing in de *Middelburgsche Courant* draagt zelfs de titel “Het jaar des onrechts!”.¹⁷⁹

Nu rijst de vraag wat dit precies betekent in het kader de eigentijdse visies en opvattingen in en over Nederland. In de dagbladen wordt de Britse inval in Zuid-Afrika somtijds beschreven alsof het een persoonlijke aanval op Nederland betrof. In die zin zou men kunnen betogen dat de nadruk op *rechtvaardigheid* vooral afkomstig was uit de verbolgenheid over deze actie. Als we de beschouwingen echter nader bekijken, kan de Boerenoorlog geplaatst worden binnen een bredere context van ‘oorlogsangst’. In de *Nieuwe Vlaardingsche Courant* wordt geklaagd over het feit dat de vredesconferentie een schertsvertoning was geweest.¹⁸⁰ De wereldvrede leek immers allerminst gewaarborgd:

“Niet helder ziet de toekomst eruit: de verwarring en het verval nemen steeds toe in de Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie; de Egyptische kwestie, de Afghaansche, de Chineesche.... ze schijnen voor het oogenblik te sluimeren, maar de Duitschers gaan hunne vloot verdubbelen, de Fransschen wapenen hunne kusten, de Russen breiden hunne macht uit, de Vereenigde Staten willen een

---

¹⁷⁶ Anoniem, ‘31 Dec. 1899-1 Jan. 1900’, *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* (1 januari 1900), 1.

¹⁷⁷ Anoniem, ‘1899’, *Bredasche Courant* (1 januari 1900), 1.

¹⁷⁸ *Het Vaderland* (31 december 1899), 1.; Anoniem, ‘1899’, *Provinciale Noordbrabantsche en ‘s Hertogenbossche Courant* (1 januari 1900), 1.; Anoniem, ‘1899’, *Provinciale Drentsche en Asser Courant* (1 januari 1900), 1.; *Bredasche Courant* (1 januari 1900), 1.; Anoniem, ‘Van dag tot dag. 1900’, *Algemeen Handelsblad* (1 januari 1900), 1.; Anoniem, ‘Een Fiasco. Het jaar 1889’, *De Standaard* (3 januari 1900), 1.

¹⁷⁹ Anoniem, ‘Het jaar des onrechts!’, *Middelburgsche Courant* (1 januari 1900), 1.

¹⁸⁰ Anoniem, ‘Het jaar 1899’, *Nieuwe Vlaardingsche Courant* (1 januari 1900), 1.

wereldrijk worden en de zeeën beheerschen. Het woelt allerwege en men brengt reeds onder woorden, wat in de twintigste eeuw het doel zal zijn: de wereld zal opnieuw verdeeld worden.”¹⁸¹

Recht, macht, oorlog en vrede zijn termen die de nieuwjaarsbeschouwingen van 1900 kenschetsen. Over de binnenlandse situatie in Nederland was, zoals eerder aan de orde kwam, weinig reden tot klagen. Maar welke opvattingen en visies over de maatschappelijke en morele toestand komen we in de schaduw van de geopolitieke strubbelingen tegen?

De aan de Boeren toegeschreven moed en opofferingsgezindheid werd gezien als ideaal staatsburgerschap. Deze nadruk op het collectief van de natie, op de nationale gemeenschap, zien we ook terug in passages waarin de rol en betekenis van het *huisgezin* wordt behandeld. In het liberale *Algemeen Handelsblad* wordt op moralistische wijze betoogd dat het Nederland van de twintigste eeuw moet streven naar (de uitdraging van) een sterker nationaal *wij-gevoel*, gefundeerd op principes van *trouw* en *lotsverbondenheid*. Deze liggen volgens de redacteur besloten in het traditionele normenkader van het ‘heilige’ huwelijk en het paternalistische huisgezin:

“Ik vrees geen theorieën en beginselen, hoe revolutionair zo ook klinken mogen... ik vrees geen oorlog, ja geen onrecht – ook al mocht het tijdelijk triomfeeren – zoolang in dit moeilijk leven sterke, teedere liefde van man en vrouw, die elkander trouw zijn, die hun gezin te zamen opvoeden door ‘t heilig huwelijk gewijd en gezegend, de drijfkracht en de kern blijft van den Staat.”¹⁸²

In de *Tilburgsche Courant* wordt gesteld dat de verantwoordelijkheid van de vader niet alleen bij het huisgezin ligt, maar ook in het openbare leven. Hij moet zich inzetten voor de bredere maatschappij. De vrouw dient zich daarentegen te bekommeren om het welzijn en de gezondheid van de familie in de huiselijke sfeer. Volgens de redacteur is “de man [...] het *hoofd* der familie [...], maar de vrouw is het *hart* der familie”.¹⁸³ Het huisgezin is de plek waar de *opvoeding* tot ‘staatsburger’ plaatsvindt, accumulerend tot een gemeenschap; tot één natie. In dit discours ligt het optimisme uit de beschouwingen van 1900 besloten. De notie de toekomst gezamenlijk en met goede *wil* als ‘volk’ tegemoet te gaan.¹⁸⁴

---

¹⁸¹ *Nieuwe Vlaardingsche Courant* (1 januari 1900), 1.

¹⁸² *Algemeen Handelsblad* (1 januari 1900), 1.

¹⁸³ Van Winkel, ‘Nieuwjaar’, *Tilburgsche Courant* (31 december 1899), 1.

¹⁸⁴ Anoniem, ‘Van Goeden Wil’, *Rotterdamsch Nieuwsblad* (1 januari 1900), 1.

Dit optimisme wordt echter niet gedeeld in enkele nieuwjaarsbeschouwingen van katholieke en protestantse dagbladen. Wat opvalt is dat ze in tegenstelling tot het gros van de bespiegelingen in de niet-confessionele kranten negatief zijn over de eigentijdse maatschappij. De inhoudelijke kritiek die daaraan ten grondslag ligt is niet wezenlijk anders dan die in de eerder bestudeerde jaren. Zelfzucht, materialisme, losbandigheid, afgoderij en de revolutionaire bewegingen worden genoemd en beklaagd.¹⁸⁵ In *De Standaard* wordt gesteld dat de Christelijke Kerk de afgelopen decennia weliswaar een opleving in het aantal gelovigen kende, maar dat dit opgewekte gevoel overal weer is verdwenen:

“Schier alles is anders geworden, omgebouwd en van den nieuwen geest doortrokken. Maar wat anders was van deze niets sparende omkeering der toestanden het resultaat, dan een desorganisatie, een ‘ontwording’, die het hart met pijnlijke zorg voor de toekomst vervult?”¹⁸⁶

De beschouwingen in *De Tijd*, *De Maasbode* en *De Standaard* waren ingepast binnen het conservatieve katholieke en protestantse normenkader. De kritiek op de eigentijdse ‘nieuwe’ maatschappij stond daarmee vaak gelijk aan alles wat als ‘niet-christelijk’ werd beoordeeld. Ook de nieuwjaarsbeschouwing was een mogelijkheid om het eigen gedachtegoed voor het voetlicht te brengen en de lezersschare tegemoet te komen. Net als de confessionele dagbladen, waren legio kranten gelieerd aan, en soms zelfs een verlengstuk van politieke partijen en bewegingen. Deze ideologische standplaatsgebondenheid zien we echter vooral terug in christelijke en socialistische nieuwjaarsbeschouwingen, waarin dikwijls met elkaar strijdige opvattingen werden verkondigd.

Ondanks deze partijpolitieke wedijver in sommige kranten, werd er in de meeste beschouwingen met een positieve blik de twintigste eeuw ingekeken. De ingehouden spanning tegenover het internationale militarisme en de *ervaren* oorlogsdreiging zorgden niet voor droefgeestigheid. De *Bredasche Courant* sloot haar beschouwing af met een boodschap - die met onze blik van ruim een eeuw later- intrigerend is:

---

¹⁸⁵ *Tilburgsche Courant* (31 december 1899), 1.; Anoniem, ‘Teleurstelling. Het jaar 1899’, *De Standaard* (1 januari 1900), 1.

¹⁸⁶ *De Standaard* (1 januari 1900), 1.

“Wij zijn eene nieuwe eeuw ingegaan, moge hij die het gegeven zal zijn het einde daarvan te beleven en als geschiedschrijver op te treden, dan kunnen constateren: het Vrede op aarde in alle opzichten, een waarheid is geworden. Dit zij zoo!”¹⁸⁷

---

¹⁸⁷ *Bredasche Courant* (1 januari 1900), 2.

Concluderend

Honderdtwintig jaar na de negentiende eeuwwisseling zijn we inmiddels, en nog steeds verschijnen er 'nieuwjaarsbeschouwingen' in de dagbladen. Een terugblik op het afgelopen jaar of een voorbeschouwing op de nabije toekomst; het blijkt een duurzame formule. Maar wat vertellen ze ons over de *percepties* en *waardeoordelen* over de eigen tijd? Voor dit onderzoek naar contemporaine opvattingen in 'nieuwjaarsbeschouwingen' in kranten, vond ik geen academisch precedent. De onderzoeksvraag van deze scriptie was daarom driedelig. Ten eerste diende de bron op zichzelf bekeken te worden. Welke inhoud en *vorm* had de nieuwjaarsbeschouwing eigenlijk? Ten tweede was het de bedoeling eigentijdse visies en opvattingen over de maatschappelijke toestand in Nederland te destilleren, interpreteren en verklaren. Ten derde zouden deze bron-kritische verklaringen getoetst worden aan de bestaande secundaire literatuur, waarin hoofdzakelijk eigentijdse beschouwingen uit 'hogere' elitaire bronnen onderwerp van onderzoek zijn geweest.

Een antwoord op het eerste deel van de onderzoeksvraag is grotendeels aan de orde gekomen in de afzonderlijke hoofdstukken. De nieuwjaarsbeschouwing was een jaarlijks terugkerend fenomeen in het gros van de Nederlandse kranten tussen 1880 en 1900. De rubriek onderscheidde zich door de relatief informele *taal* en inhoud. Hierdoor is het een geschikte bron om expliciete en impliciete visies en opvattingen te ontwaren. In deze periode ontwikkelde de krant zich bovendien als een product van de massa; als een bescheiden onderdeel van het dagelijkse tijdverdrijf. Het bundeltje papier met inkt erop, bracht het lokale, het regionale, Nederland en de wereld bij de mensen *binnen*. Hierdoor is het een geschikte bron om breed gedragen visies en opvattingen te ontwaren.

Een antwoord op het tweede deel van de onderzoeksvraag kwam eveneens hoofdzakelijk aan bod in de vijf *casestudies* van de afzonderlijke jaren. Welke opvattingen over de maatschappelijke toestand van Nederland komen naar voren en hoe laten deze zich verklaren? De beantwoording hiervan is per casus verschillend. Wat echter kan worden geconcludeerd, is dat er op basis van een breed palet aan nieuwjaarsbeschouwingen uit verschillende (niet)richting-gebonden dagbladen, een algemeen beeld van de *beschreven* maatschappelijke toestand in Nederland per jaarwisseling kan worden opgesteld. Gezamenlijk vormen zij een solide bron van waaruit de historicus op basis van methoden als *close reading*

en *thick description* een wetenschappelijk verantwoord en analytisch vertoog kan construeren.

Een antwoord op het derde deel van de onderzoeksvraag is het minst aan bod gekomen. Hoe verhouden de opvattingen uit de nieuwjaarsbeschouwingen zich ten opzichte van de eerder bestudeerde opvattingen uit voornamelijk 'hogere' elitaire bronnen? Deze vraag is hoe dan ook lastig te beantwoorden. Er zijn immers zo veel verschillende meningen door kunstenaars, intellectuelen, journalisten en andere gezelschappen en beroepsgroepen geventileerd, dat het onmogelijk is zonder enigszins te generaliseren een conclusie te formuleren. Daarom volgen hier enkele algemene bevindingen.

De maatschappelijke toestand van Nederland tussen 1880 en 1900 werd allereerst in grote lijnen hetzelfde beoordeeld. De typering van Kossman over de jaren tachtig als tijd van 'polarisatie' en 'individualisme', en van de jaren negentig als tijd van 'synthese' en 'gemeenschapszin', komen treffend overeen met de verwoorde *stemmingen* uit de nieuwjaarsbeschouwingen. Er zijn ook enkele verschillen te benoemen.

Het begin van de jaren tachtig kenmerkte zich door een snelle *stemmingsomslag*. In de bronnen van 1880 is nog weinig sprake van een terneergeslagen gemoedstoestand. Toch lezen we al behoorlijk wat kritiek op de individualisering en de fragmentatie van het traditionele politiek-maatschappelijke krachtenveld waarin de machtspositie van de (oud)liberalen tanende was. Wat echter opvalt, is dat in de nieuwjaarsbeschouwingen het woord 'liberaal' of 'liberalisme' niet expliciet wordt gekoppeld aan de aan deze groep toegeschreven crisisstemming. Er wordt hoofdzakelijk gerefereerd aan het wegvallen van gemeenschappelijke kaders en de opkomst van nieuwe socialistische, anarchistische en nihilistische bewegingen. Een mogelijke verklaring hiervoor zou kunnen zijn, dat veel journalisten van dagbladen waren opgegroeid in een (oud)liberaal milieu. Zij waren hierdoor wellicht minder geneigd kritiek te uiten in vergelijking met, bijvoorbeeld, leden van de Beweging van Tachtig.

De nieuwjaarsbeschouwingen van 1885 kenmerken zich door breed gedeeld pessimisme over de maatschappij en de samenleving. Uit de eerder bestudeerde bronnen van 'hogere' elitaire cultuur komt deze *stemming* niet zo stevig naar voren. Nederland kende enkele scherpe cultuurcritici zoals Couperus en Van Deyssel. Hun uiterst negatieve kritieken kregen echter niet veel weerklank in de samenleving. Als we echter de

nieuwjaarsbeschouwingen bekijken, dan kunnen we beslist stellen dat er in het midden van de jaren tachtig zeer negatief over de eigentijdse maatschappij werd geschreven.

Een ander opvallend verschil tussen de eerder bestudeerde bronnen en de nieuwjaarsbeschouwingen, is het thema van de stad en de stadscultuur. Uit de secundaire literatuur bleek dat het stadsleven door groepen schrijvers, kunstenaars en intellectuelen fel werd bekritiseerd. In de nieuwjaarsrubrieken ben ik geen enkele keer negatieve dan wel positieve commentaren wat betreft dit onderwerp tegengekomen. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn, dat de krant en de journalist in feite een product waren van de stad. Met name in Amsterdam aan de Nieuwezijds Voorburgwal waren veel redacties gesitueerd.

Een ander verschil dat ten slotte genoemd kan worden is de gesteldheid van de economie, die in de nieuwjaarsbeschouwingen een grote invloed op de algemene *stemming* over de maatschappij lijkt uit te oefenen. In de eerder bestudeerde bronnen door historici speelt economische malaise of economische groei, geen voorname rol van betekenis in de beschouwing van de toestand de eigentijdse maatschappij. Dit valt wellicht te verklaren uit het feit dat literatoren, intellectuelen en anderen dikwijls behoorden tot bevoorrechte en/of bemiddelde kringen.

Er rest tenslotte nog één boodschap, en dat is een suggestie tot verder onderzoek. Dit scriptie-onderwerp was groot van opzet en moeilijk af te bakenen. Dit heeft vanzelfsprekend met het thema, de opzet en vraagstelling te maken. Maar het was ook nodig, en het blijft nodig. Er is een duidelijker, breder historisch beeld van de opvattingen over 'de' Nederlandse maatschappij aan het eind van de negentiende eeuw nodig. Hoe ervoeren mensen hun eigen tijd? Welke betekenissen gaven mensen aan hun bestaan, en in welke historische context vond dat plaats? Dat zijn wezenlijke vragen voor de geschiedwetenschap. De nieuwjaarsbeschouwing vormt een geschikte bron, maar kan nog veel verder uitgediept worden. Daarenboven bevatten de digitale krantenarchieven een veelheid aan interessant en onaangeroerd onderzoeksmateriaal. Laten we daar als historici vooral gebruik van maken!

-Bibliografie-

Literatuur

*Aerts, Remieg, 'Op zoek naar een Nederlands *fin de siècle*', *De Gids* 156/2 (1993) 91-101.

*Aerts, R.A.M. & W.E. Krul, 'Van hoge beschaving naar brede cultuur, 1780-1940', in: Pim den Boer (red.), *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam, 2001) 213-254.

*Antonides, Lauren, 'Een duffen politieke strijd. De opkomst van een nieuwe politieke verslaggeving in De Telegraaf, 1902-1914', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 132/3 (November 2019) 399-421.

*Bank, Jan & Maarten van Buuren, *1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur* (2000).

*Bertels, Inge, e.a. (red.), *Tussen beleving en verbeelding. De stad in de negentiende-eeuwse literatuur* (2013).

*Blaas, P.B.M., *De burgerlijke eeuw: Over eeuwwenden, liberale burgerij en geschiedschrijving*, (Hilversum, 2000).

*Boterman, Frits & Piet de Rooy, *Op de grens van twee culturen: Nederland en Duitsland in het Fin de Siècle* (1999).

*Briggs, Asa & Peter Burke, *A Social History of the media: from Gutenberg to the Internet* (2009).

*Broek, Ilja van den, 'Imaginable Reality. Realism and Politics in Dutch Literature and Journalism 1860-1910', in: Marcel Broersma (ed.), *Form and Style in Journalism. European Newspapers and the Representation of News 1880-2005* (2007) 133-156.

*Broersma, Marcel, 'Nooit meer bladeren? Digitale krantenarchieven als bron', *Journal for Media History* 14/2 (2015) 29-55.

*Broersma, Marcel & Jan Hein Furnée, 'De stad in het nieuws. Nieuwsmedia en stedelijke transformatie in Nederland, 1800-1940', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 2/4 (2001) 3-8.

*Burke, Peter, *Wat is cultuurgeschiedenis?* (2007).

*Harbers, Frank, *Between personal experience and detached information: The development of reporting and the reportage in Great Britain, the Netherlands and France, 1880-2005* (2014).

- *Kossman, E.H., *De Lage Landen 1780-1980: Twee Eeuwen Nederland en België* (Amsterdam/Brussel, 1986).
- *Krul, W.E., 'Het 'fin-de-siècle' als vertoning', *BMGN – Low Countries Historical Review* 117/4 (2002) 519-525.
- *Krul, W.E., 'Nederland in het *fin-de-siècle*. De stijl van een beschaving', *BMGN – Low Countries Historical Review* 106/4 (1991) 595-609.
- *Lucassen, Leo, 'Staatsvorming, democratisering en sociale zorg: sociaal-politieke ontwikkelingen', in: Karel Davids & Marjolein 't Hart (red.), *De wereld & Nederland. Een sociaal en economische geschiedenis van de laatste duizend jaar* (Amsterdam, 2011) 185-230.
- *Mathijssen, Marita, *De gemaskerde eeuw* (2002).
- *Mussell, James, *The Nineteenth-Century Press in the Digital Age* (2012).
- *Romein, Jan, *Op het breukvlak van twee eeuwen: De westerse wereld rond 1900* (1976).
- *Sas, N.C.F. van, 'Fin-de-siècle als nieuw begin. Nationalisme in Nederland rond 1900', *BMGN - Low Countries Historical Review* 106/4 (1991) 610-624.
- *Sas, N.C.F. van, *De Metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (2004).
- *Touwen, Jeroen, 'Expansie, stagnatie en globalisering: economische ontwikkelingen', in: Karel Davids & Marjolein 't Hart (red.), *De wereld & Nederland. Een sociaal en economische geschiedenis van de laatste duizend jaar* (Amsterdam, 2011) 185-230.
- *Velde, Henk te, 'In onzen verslaptentijd met weeke hoofden': Neurasthenie, fin de siècle en liberaal Nederland', *De Gids* 152/1 (1989) 14-23.
- *Vree, Frank van, 'De stad van het betere leven. Cultuur en samenleving in Nederland rond 1900', *BMGN – Low Countries Historical Review*, 106/4 (1991) 641-651.
- *Vree, Frank van, 'Wrijvende meningen. Media en openbaarheid in Delft 1850-1914' *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 4/2 (2001) 51-66.
- *Vries, Boudien de, *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920* (Nijmegen, 2011).
- *Wijffjes, Huub, 'De som en de delen in journalistieke cultuur. Nationale en stedelijke journalistenkringen in Nederland, 1880-1930', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 4/2 (2001) 130-155.
- *Wijffjes, Huub, 'Digital Humanities and Media History. A Challenge for Historical Newspaper Research', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 20/1 (2017) 4-24.

*Wijfjes, Huub, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, Cultuur en Organisatie* (Amsterdam, 2004).

*Wijfjes, Huub, 'Modernization of Style and Form in Dutch Journalism 1870-1914', in: Marcel Broersma (ed.), *Form and Style in Journalism. European Newspapers and the Representation of News 1880-2005* (2007) 61-80.

*Wijfjes, Huub, 'Perspectief in persgeschiedenis', *BMGN – Low Countries Historical Review* 114/2 (1999) 223-235.

*Wolf, Mariëtte, 'An Anglo-American Newspaper in Holland. Form and Style of *De Telegraaf* (1893-1940), in: Marcel Broersma, (ed.), *Form and Style in Journalism. European Newspapers and the Representation of News 1880-2005* (2007) 81-94.

*Woud, Auke van der, *De Nieuwe Mens: De Culturele Revolutie in Nederland rond 1900* (2015).

Bronnen Delpher

-1880-

- **Algemeen Handelsblad*, 'Het Jaar 1879. I.' (1 januari 1880), 1.
- **Algemeen Handelsblad*, 'Het Jaar 1879. II.' (2 januari 1880), 1.
- **Algemeen Handelsblad*, 'Het Jaar 1879. III.' (3 januari 1880), 1.
- **Apeldoornsche Courant*, 'I' (3 januari 1880), 1.
- **De Graafschap-bode*, 'Fok en Brok, 1880' (3 januari 1880), 1.
- **De Graafschap-bode*, 'Het nieuwe jaar' (3 januari 1880), 1.
- *De Grondwet, 'Niet Officieel gedeelte' (1 januari 1880), 1.
- *De Standaard, 'Het afgelopen jaar. I' (1 januari 1880), 1.
- *De Tijd, 'Nieuwjaar' (1 januari 1880), 1.
- **Het Nieuws van den Dag*, 'Oudejaarsavond en Nieuwejaarsdag' (1 januari 1880), 1.
- **Hoornsche Courant*, 'Het uur vervliegt' (31 december 1879), 2.
- **Nieuwsblad, gewijd aan de belangen van de Hoeksche Waard, IJselmonde, Kralingen & Vlaardingen*, 'Vanwaar? Waarheen?' (1 januari 1880), 1.
- **Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 'Overzicht der belangrijkste gebeurtenissen' (2 januari 1880), 2.
- **Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant*, 'Oudjaar 1879' (1 januari 1879), 1-2.
- **Rotterdamsch Nieuwsblad*, 'Het is voorbij' (1 januari 1880), 1.
- **Tilburgsche Courant*, 'Nieuwjaar' (1 januari 1880), 1.
- *Tubantia, 'Afscheid' (31 december 1879) 1-2.

-1885-

- **Algemeen Handelsblad*, 'Een jaar uit de heldeneeuw' (2 januari 1885), 1.
- **De Gooi- en Eemlander*, 'Plaatselijk Nieuws' (3 januari 1885), 1.
- *De Grondwet, 'Heil en zegen!' (1 januari 1885), 1.
- *De Standaard, 'Voor of tegen' (1 januari 1885), 1.
- *De Tijd, 'Nieuwjaar' (1 januari 1885), 1.
- **De Zuid-Willemsvaart*, 'Het jaar 1884' (31 december 1884), 1.
- **De Zuid-Willemsvaart*, 'Het Verledene' (3 januari 1885), 1.

- *Haagsche Courant, 'Een ontboezeming' (2 januari 1885), 1.
- **Het Nieuws van den Dag*, '1884-1885' (1 januari 1885), 1.
- **Hoornsche Courant*, 'Het eind des jaars' (31 december 1884), 1.
- **Leeuwarder Courant*, 'Buitenland. Algemeen Overzicht' (2 januari 1885), 1.
- **Nieuwe Tilburgsche Courant*, 'Nieuwjaar!' (1 januari 1885), 1.
- **Nieuwsblad, gewijd aan de belangen van de Hoeksche Waard, IJselmonde, Kralingen & Vlaardingen*, 'Den Lezer Heil!' (1 januari 1885), 1.
- * *Nieuwsblad, gewijd aan de belangen van de Hoeksche Waard, IJselmonde, Kralingen & Vlaardingen*, '1884' (1 januari 1885), 1.
- **Provinciale Drentsche en Asser Courant*, '1885' (1 januari 1885), 1.
- **Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 'Uit 1884 in 1885' (2 januari 1885), 1.
- *Recht voor Allen, 'Mijn Nieuwjaarswensch' (3 januari 1885), 1.
- *Recht voor Allen, 'Zullen er altijd armen zijn?' (3 januari 1885), 1-2.
- **Rotterdamsch Nieuwblad*, 'Binnenland' (2 januari 1885), 1.
- **Tilburgsche Courant*, 'Nieuwjaar' (1 januari 1885), 1.
- *Tubantia, 'Een blik op het afgelopen jaar' (31 december 1884), 1-2.
- *Tubantia, 'Bij de vernieuwing des jaars' (3 januari 1885), 1.
- **Vlaardingsche Courant*, 'Nieuwjaarsoverdenking' (1 januari 1885), 1.

-1890-

- **Algemeen Handelsblad (Avondblad)*, 'Het jaar 1889' (1 januari 1890), 1.
- **Algemeen Handelsblad (Avondblad)*, 'Nieuwjaarswensch' (3 januari 1890), 1-2.
- *De Grondwet, 'Zalig Nieuwjaar!' (1 januari 1890), 1.
- *De Standaard, '1889' (3 januari 1890), 1.
- *De Tijd, 'Nieuwjaar' (1 januari 1890), 1.
- **Delftsche Courant*, 'Binnenlandsche Berichten' (3 januari 1890), 1-2.
- **Hoornsche Courant*, 'Van 't oude in 't nieuwe' (1 januari 1890), 2.
- **Nieuwe Tilburgsche Courant*, 'Aan de Lezers!' (1 januari 1890), 1.
- **Nieuwe Vlaardingsche Courant*, 'Evenwicht' (1 januari 1890), 1.
- **Nieuwe Vlaardingsche Courant*, '1889' (1 januari 1890), 1.
- **Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 'Jaarwisseling' (1 januari 1890), 1.

- **Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant*, 'Aan onze Lezers!' (1 januari 1890), 1-2.
- **Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 'Uit 1889 in 1890' (1 januari 1890), 1.
- *Recht voor Allen, 'Oudejaarsavond' (31 december 1889), 1-2.
- *Recht voor Allen, 'Een nieuw jaar' (1 januari 1890), 1.
- *Recht voor Allen, 'Mijn Nieuwjaarswensch' (1 januari 1890), 1.
- **Rotterdamsch Nieuwsblad*, 'Oudejaarsavond' (2 januari 1890), 1.
- **Tilburgsche Courant*, 'Een Zalig Nieuwjaar' (1 januari 1890), 1.
- *Tubantia, 'Aan de Grens' (1 januari 1890), 1.
- **Vlaardingsche Courant*, 'Nieuwjaarsmorgen' (1 januari 1890), 2.

-1895-

- **Algemeen Handelsblad*, 'Van dag tot dag' (1 januari 1895), 1.
- **Apeldoornsche Courant*, 'Apeldoorn in 1894' (1 januari 1895), 1.
- **Arnhemsche Courant*, 'Arnhem, 29 december' (31 december 1894), 1.
- *De Grondwet, 'Zalig Nieuwjaar' (3 januari 1895), 1.
- *De Standaard, 'Gerichten op aarde' (31 december 1894), 1.
- **De Telegraaf (Avond-editie)*, 'Nieuw jaar' (31 december 1894), 1.
- **De Telegraaf (Avond-editie)*, 'Nederland in 1894' (2 januari 1895), 1.
- *De Tijd, 'Nieuwjaar' (1 januari 1895), 1.
- **De Zuid-Willemsvaart*, 'Een Zalig Nieuwjaar' (1 januari 1895), 1.
- **Het Nieuws van den Dag*, 'Eerbiediging' (31 december 1894), 1-2.
- **Het Nieuws van den Dag*, 'Sint Sylvester' (1 januari 1895), 1.
- **Het Nieuws van den Dag*, 'Nieuwjaar 1895' (2 januari 1895), 1.
- *Het Vaderland, 'Terugblik' (1 januari 1895), 1.
- **Limburger Koerier*, 'Gezond Verstand' (2 januari 1895), 1.
- **Limburger Koerier*, 'Het nieuwe jaar' (3 januari 1895), 1.
- **Middelburgsche Courant*, '1894 I' (1 januari 1895), 1.
- **Middelburgsche Courant*, '1894 II' (3 januari 1895), 1.
- **Nieuwe Veendammer Courant*, 'Heil en zegen!' (1 januari 1895), 1.
- **Nieuwe Vlaardingsche Courant*, 'De geschiedenis van 1894' (1 januari 1895), 1.
- **Nieuwe Vlaardingsche Courant*, 'In het nieuwe jaar' (1 januari 1895), 1.

- **Nieuwsblad van het Noorden*, 'Aan onze Lezers!' (1 januari 1895), 1.
- **Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant*, 'Aan onze Lezers!' (1 januari 1895), 1-2.
- **Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, '1 Januari 1894 – 1 Januari 1895' (1 januari 1895), 1.
- **Rotterdamsch Nieuwsblad*, 'In de laatste uren' (31 december 1894), 1.
- **Rotterdamsch Nieuwsblad*, 'Voorwaarts' (1 januari 1895), 1.
- **Tilburgsche Courant*, 'Nieuwjaar' (1 januari 1895), 1.
- **Vlaardingsche Courant*, 'Terugblik' (1 januari 1895), 1.

-1900-

- **Algemeen Handelsblad*, 'Van dag tot dag. 1900.' (1 januari 1900), 1.
- **Bredasche Courant*, '1899' (1 januari 1900), 1-2.
- **Dagblad van Noord-Brabant*, 'Nieuwjaar' (1 januari 1900), 1.
- *De Grondwet, 'Nieuwjaarsmorgen' (31 december 1899), 1.
- *De Maasbode, 'Tijdswisseling' (1 januari 1900), 1.
- **De Peel- en Kempenbode*, 'De Eeuw der leuzen' (3 januari 1900), 1.
- *De Standaard, 'Teleurstelling. Het jaar 1899' (1 januari 1900), 1.
- *De Standaard, 'Een Fiasco. Het jaar 1889' (3 januari 1900), 1.
- *De Tijd, 'Nieuwjaar' (31 december 1899), 1.
- *De Tijd, 'Een terugblik I.' (3 januari 1900), 1.
- **Het Nieuws van den Dag*, 'De Eeuwtwist' (31 december 1899), 1-2.
- **Het Nieuws van den Dag*, '18..' (1 januari 1900), 1.
- **Het Nieuws van den Dag*, 'Eerste Blad' (2 januari 1900), 1.
- *Het Vaderland, 'Sylvester bescheid' (31 december 1899), 1-2.
- *Het Vaderland, 'Van oorlog en vrede' (31 december 1899), 1.
- **Hoornsche Courant*, 'Oudejaarsavond' (31 december 1899), 1.
- **Leeuwarder Courant*, 'Buitenlandsch Overzicht' (1 januari 1900), 1.
- **Middelburgsche Courant*, 'Het jaar des onrechts!' (1 januari 1900), 1.
- **Nieuwe Vlaardingsche Courant*, 'Het jaar 1899' (1 januari 1900), 1.
- **Nieuwe Vlaardingsche Courant*, 'Nieuwjaarskapittel' (1 januari 1900), 1.
- **Nieuwsblad van het Noorden*, 'Van het Oude in het Nieuwe' (31 december 1899), 1.

**Provinciale Drentsche en Asser Courant*, '1899' (1 januari 1900), 1.

**Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant*, '1899' (1 januari 1900), 1-2.

**Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, '31 Dec. 1899-1 Jan. 1900' (1 januari 1900), 1.

*Recht voor Allen, 'Bij het einde van 1899' (31 december 1899), 1.

**Rotterdamsche Nieuwsblad*, 'Van Goeden Wil' (1 januari 1900), 1.

**Tilburgsche Courant*, 'Nieuwjaar' (31 december 1899), 1.

**Vlaardingsche Courant*, '1899' (1 januari 1900), 1.

Overige bronnen

*VPRO-geschiedenisserie *De IJzeren Eeuw*, aflevering 13, 'De IJzeren Kooi' (2015).

[https://www.vpro.nl/speel~VPWON_1277326~de-ijzeren-kooi-de-ijzeren-eeuw~.html]